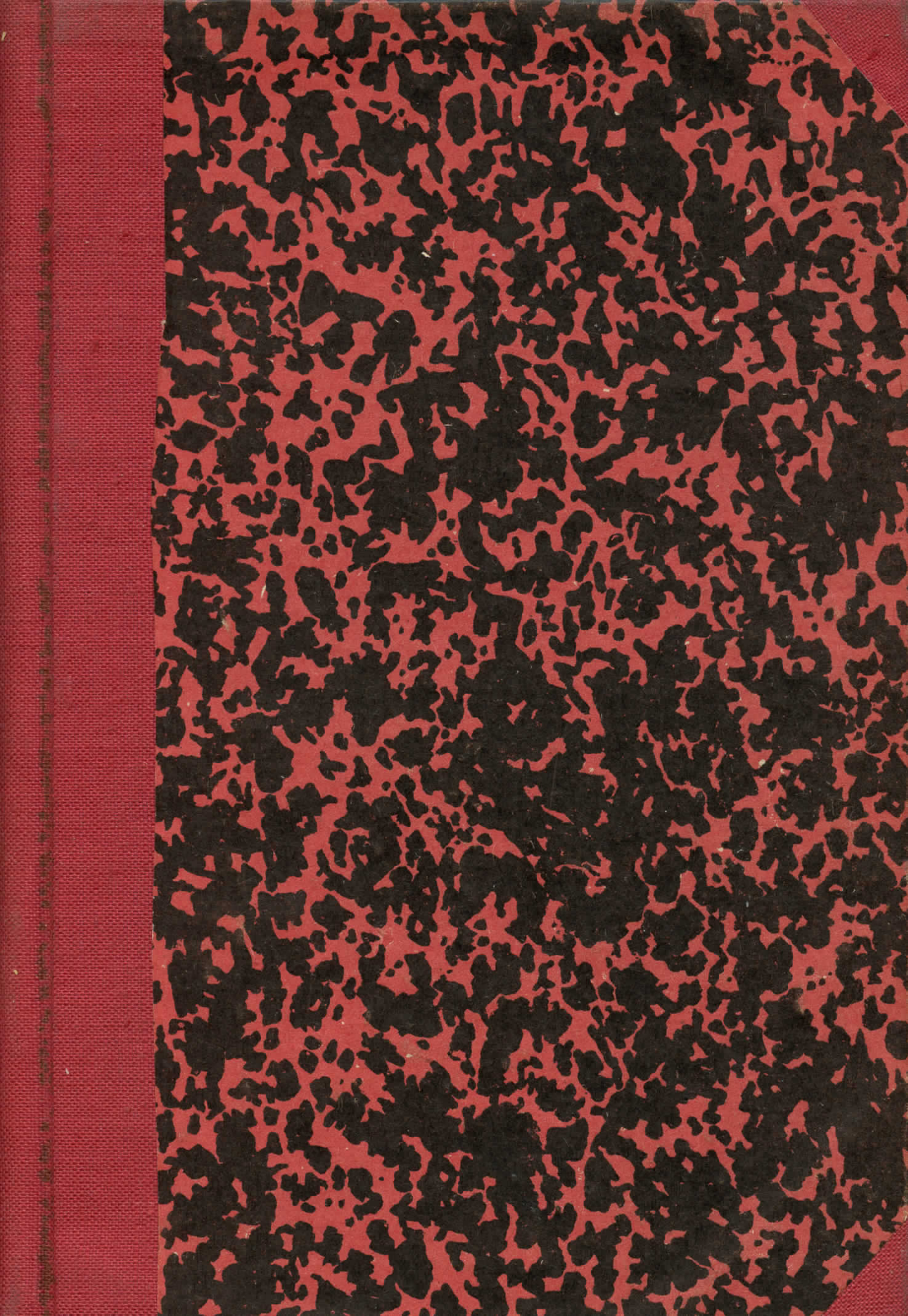

FRANJO HORVAT-KIŠ:

VIDJENO I NEVIDJENO.

PUTNIČKE CRTICE.

ZAGREB 1911.
TISAK KR. ZEMALJSKE TISKARE.

I. Diljem doma.

Imam nekoliko sitnicâ, koje me dan za danom sjećaju izleta u Sofiju i tamo do Carigrada. Sat moj na pr. pokazuje još uvijek čitavu uru prije našeg vremena. Imam škatuljicu od bugarskih žigica, a u njoj sam pohranio tri sićušna ugljena od tri pšenična zrna iz hambara bugarskoga cara u Trnovu, koje pade sa slobodom starog carstva Blgarije. Imam i škatuljicu carigradskih žigica, ali tamo — o što ću u nju da spremim? Ništa. Nek me ovaka prazna sjeća Carigrada! — Ima li još što god? Da: ima bilježnica, kojoj sam cijelim putem podosta robovao, a imam neke nove novcate piastriće, a nemam komu da dadem od njih sačiniti narukvicu. E, pa neka, dat će bog i rodit će zob, a i vrata moja ne će valjda zauvijek biti izložena sjeni. Polomit ću grane, što zasjenjuju prag moj! Bilo se sunce svratilo — onako uzput — i k meni, ali mene nije bilo kod

kuće! O, vjerujte, Dorica je lijepa i oči su u nje, kao da ih je otela kojemu angjelu, putujući s neba na zemlju... Nitko ne zna, kako su divne oči u Dorice...

Ah, šta, pustit ću satu, neka ide, kako ga volja, On je napokon sam tako htio. U Sofiji je stao i nikako da zaostane za tamošnjim svojim kolegama, a sada ću da vidim, kako dugo misli ovako izdržati.

On je pokazivao 5 sati po podne, a da ima dar pokazivanja dana i mjeseca, bio bi pokazao 7. VII., kad krenusmo na put iz Karlovca. U Zagrebu sam najavio svoj put prijateljima Oskaru i Geišici, pa obećao obojima s puta karte i sjećanja. Tu se dadoh utovariti u kupej trećega razreda za Zemun. U kupeju tama tamnija od noći, bez mjeseca i zvijezda i čovjek na čovjeku. Na peronu žagor, trka i lupa. Posljednji zbogom, cjelovi, opomene, fićuk vlakovodje i lavska rika stroja, i mi se mičemo u noć, u tamu s čamom u srcu, a u tamnom kupeju.

Ljuljamo se u tami držeći drug druga, a ne znamo, tko komu robuje i kako dugo će trajati nesnosno pregovaranje, tko je u većemu pravu, da sjedi. »Molim, mi smo učiteljska škola iz Sarajeva.« O, ljudi, zar sam ja tu štogod kriv? I mene i Vas sjuriše doduše bez kandžije, ali — nagnaše nas kao stado.

O, Dorice, djevojčice, da ti mene kojim slučajem voliš, i da si uza me, slabo bi prolazila. Štititi komadić klupe sebi, komadić svome uzdahu i sanji svojoj — nijesu to laki posli...

Netko pali cigaretu. Vidiš tri — četiri lica. Profesor D.! Vidio sam fotografiju goleme porodice sićušnih i sitnih članova negdje na stijeni i otac je bio medju njima, a domaćina mi reče, da je to porodica našeg izvrsnog esejiste D. Hrvatski je »školnik« i tu ostao vjeran tradicijama... Kao da nema suviše nevolje i bez obligatne mnogobrojne porodice u — pučkog učitelja. Tanki gornji slojevi kožice njegova lica časkom oživješe, kad se upoznasmo, izmijenismo par riječi, zapalismo cigarete, opet nekoliko riječi uz svijetlo iz drugog kupeja, a onda gosp. D. čudnom profesorskom moći isprazni klupu, legne, zatisne oči i, što mislite, vlak je svejedno dalje išao: tram-tamtam, tram-tamtam.

Poslije nam dadoše i svijetla, ali mjesta nikako. Sjedjasmo po putnim sanducima i svakako. Draga se bosanska mladež, moji skorašnji supatnici, razbrbljala ponavljajući svoje djačke komedije, a kiša se vani raspljuštila rišući po prozorima strjelice i kometske repove.

Po željezničkim stanicama čuju se glasni povici za zbogom; i pjesme se čuju to vesele, to tužne, to bodre, to pospane.

Vlak stane i bježi: sokolovi se hrvatski kreću na put, na istok suncu ususret. Sunca nama treba. Treba ga društvo naše, gospoda i seljaci ga trebaju. Čitava naša domovina trpi od mraka i studeni, kako da ne trebamo sunca, koje nosi u sebi toliko svijetla i topline... Više svijetla i slobode treba narodu našemu, jer evo u Sunji vidjeh očaj, čuh plač naroda našega. Vlak će stajati nekoliko časova. Mi, što ne spaće stajati nekoliko časova. Mi, što ne spavamo i od stiske nam se uda ukočila, izadjosmo da se prodjemo. Kišica kao da je prestala, kolodvor je polurasvijetljen. I mimo nas grne grupa čudnih u bijelo obučenih bića, a oko njih viču željeznički namještenici kao da utovaruju blago. To se seli sedamdesetak muslimanskih porodica iz banjalučkog okružja u Otomansko carstvo. Čovjek uprtio bolesnu ženu, kao vreću, i hoda od vagona do vagona tražeći mjesta. I drugi nose, što dječicu u zipkama, što siromaštinu u ponjavama. I starci se i starice prignuli pod teretom života i onako po sluhu srljaju za društvom. Nekoji od djaka takodjer izadjoše pa uzdišu za narodnom svojinom: »Dvije trećine će ih putem poginuti! Gle i grobovi putuju! Živi grobovi!!«

Konduktor stoji medju nama i gleda tu tugu: »A, tako to, svaki dan! Svaki dan!« I kao da ni on ne može gledati, zavrti glavom i ode na protivnu stranu. Za

neko deset časova smiri se sve i upokoji. Na fićukanje vlakovodje poskakasmo i mi u kupej. Sad nastade medju mojim mladim suputnicima stenjanje i jauk za narodom. Sve su ovo krivi pisari po občinama, govori jedan, jer oni vrijedjaju narod u dušu. Dodje musliman na općinu, a ono se prodere na nj tek tkogod: »Sad ćeš ti, marvo, da mijenjaš tu svoju vjeru. Sve ćemo mi vas pokrstiti.« A šta čovjek? Vadi putnicu, prodaje sve, što ima, i bježi u carstvo sultanovo. Lijepo kaže, kad ga pitaš: Ne ću da ostanem. U zemlji sultanovoj znam, da sam za vjeru siguran i djeca će moja ostati u vjeri mojoj.«

— Da, čudan je taj naš narod! Ne bi on vjerovao, ma ti njemu govorio što bilo. On voli svom sultanu te svom sultanu. Kad o bajram topovi pucahu, a oni gledaj kud su topovi okrenuti i rekoše: »Gle Švabu, pravo na sultana smjerio...!«

Što sve fanatizam ne iznadje!

O, sveti, o, veliki osjećaju, što prkosiš smrti, a mrsiš račune životu! Bolesne ozdravljuješ, zdrave činiš bolesnima, ovcu pretvaraš u vuka, a vučiju kostrijet zamjenjuješ ovčijim runom. O, ti nenatkriljivi karikaturista, koji i smijeh i suzu u jedan mah izazivlješ, zlo ga prolaze, koji zavole tvoje vodstvo; nikomu te ne želim, a ipak si velik, ipak si lijep!

Prelazimo Savu i blizu smo Jasenovca.

Drugovi mladi, što ne drijemahu, već se čitavim putem zabavljahu pričicama i anegdotama, uzeše klikovati: »Eno nama naše Bosne! Davno je već ne vidjesmo!« I poklići ovi razbudiše ostale djake i profesore i svi se natiskaše k prozorima: »Gdje je Bosna?!«

I evo ustaje i Noć. Tare si oči, redi kosu i kao da ne dospieva, već bježi. Nestaje noći i zvjezdice gasnu i zorica poče rudjeti: slabo, slabašno. Ali Slavonija spava. Pružila se i spava: spokojno hrče. Šta nju briga, što se i Noć digla i Dan došao i vidi ju onako na logu — nagu... Treba mnogo drskosti za bezbrižni život!

Dan biva sve veći, sve veći, a mi jurimo niz Slavoniju ravnu. Bome da! Dan se ne šali! Prije nego mi u Brod, a on bome ovdje sasvim! Lijep, bijel i malo se mršti!

Brod je već sasvim blizu, vidi se i Bosanski. Eno dimnjaci od tvornicâ. Ja znam, tu se mijenja vlak i posve ozbiljno mojim dragim budućim drugovima i gospodi profesorima javljam, da će oni prijeći u drugi vlak i nagonim ih, neka se žure. Oni već sasvim gotovi, a ja se ogledavam, koju ću klupu zapremiti, kad li — dolazi kondukter i dementira mene davši izjavu, da oni sjede, a ja se selim... No, i onda mi vjeruj, tko hoćeš! Postidjeno se oprostih zaželivši im više sreće.

Već se vidi, nijesmo u Hrvatskoj. Brod ima značiti najrodoljubiviji grad slavonskoga dijela Hrvatske. Ipak restauracija švapčari, dä, drugo i ne zna; činovnik željeznički čita hrvatsku brzojavku tudjim naglaskom. Ma naš isti plemeniti hrvatski narod i ondje, pa otkud ta razlika nategnuta. Ima tu, ima nešto izdajničkog!

Jedno je ipak šteta: trebao bi više puta požar na željeznici. Tako bi nestalo onih vagona, u koje se nitko ne da, tko zna, što je očaj. Čitav vagon jedan kupej bez »nusprostorijâ«, a neka ti je sudjeno 10 do 20 sati. Uh,...

Novo društvo: učitelji i učiteljice iz Šabačkog okruga. U govoru nema nikakove razlike, tek što oni vole riječ »tačno« mjesto: da, tako, i sl.

— Mi smo, Hrvati i Srbi, sasvim jedan narod.

— Tačno.

— Ima nas do 10 milijuna duša.

— Tačno.

— U, pa da smo složni! Haj, haj!

— Tačno.

— Ali starinom smo budale.

— Sasvim tačno!

Čitavu noć se u vlaku drže »pokusi« s pjesmom »Šumi Marica«. Koliko bi se s melodijom i napredovalo, ali tekst! Taj nikako u glavu!! Tako i sad neprestano ne-

gdje u susjedstvu: »Marš, marš, marš, Carigrad je naš...«

— Jest, javi se Srpkinjica učiteljica, ako im ne treba!

Neka se samo tješe »braća« Bugari! Turčin će njima taman na tanjuru Carigrad — izvolite...« Vidim, »sestra« Srpkinjica baš voli »bratu« Bugarinu!!

A vani oblaci beskišni, splasnuti smireni čekaju, dok dodje vjetar, car — gospodar njihov, te ih rastjera za poslom — za poslom. Sunce ostavi ložnicu svoju i diže se i diglo se, ali ga ne vidiš. A šta — da ga i vidiš? Pak? Ta eno ga — ćuti ga polje, ravno, bogato polje, zrela žita i rosa po livadama. O, kako to sve nekud juri — juri! To sela sa džermama, to šljivici, stada i pastiri. A livade sočne! Dišu i udišu posute cvijećem od tisuću boja. Gledam tu dragost i zaboravljam na se i na sve. I gle! Livada ispresijecana stazicama, koje vode u varoš jednu, pa iz nje same. Stazicom dolazi iz varoši djevojče. Pomiješalo se medju cvijeće i travke te hita k pruzi željezničkoj. Odorica je u nje kao u princesice, a kosica: zlato prebrano. Nagriza usnicu i čeka, kad će proći vlak. Tako ona čini često. Dorica je već takova. Voli ona, kad se netko nekud žuri i daleko — daleko polazi. I pitaju kod kuće: Gdje si bila, Jelkice? (Nju svi vole i svakako ju zovu, sva joj lijepa imena daju, a ona se

drži ozbiljno, kao da je to posve razumljivo.) »Išla sam »moga cuga« gledati.« Ja se trznem. Hop! Kamo sam opet zaplovio?! Ah, ništa; dragušna sličica iz života jedne mile djevojčice. E — pa, kad nije drugojačije, dobro je i ovako uzeti sa sobom na put snopić uspomena na nekoliko lijepih trenutaka, uzeti i ponijeti u srcu dragu sličicu »kipec«, s opravicom i suncobranom i šeširom, pa u dokolici mišlju milovati suputnicu. Tebi je lijepo, a njoj nije loše.

Tako mi do Vinkovaca. U Vinkovcima nas opet izjuriše napolje pa u drugi vlak. Pretovaruju nas kao robu kakovu. I sad bi trebalo u Srijem da se podje. Dočuli oni u Zagrebu i oni u Pešti, što je »Sremac«. Tko se pred njim osramoti — taj neka se živ dade u grob ukopati! Pa da ne doživi željeznica sramote, da »Sremac« na nju onako s visoka ne pljucka, upregla ona dvije mašine, dva pakla od djavola. I prostora imamo više nego obično, a kod nas dva Srijemca, te šetaju po kupeju, te otvoraju vrata i produlje šetnju ća do drugih vratiju susjedna kupeja. I čim malo polaganije vlak, već ti ova dvojica primjećuju: Sustalo! Idi — poreni!

Bio jedan naš čovjek, a drugi Švabo. Švabo se zvaše Majer.

— Heršt, Majer, da fruštukujemo.

Majer se zagledao u ravnicu srijem-

sku i ne će da čuje. Naš se čovjek dade opet u šetnju. I opet dodje: Heršt, Majer, gde je tvoja slanina, da fruštukujemo?

Majer ne čuje. Kad li se naš čovjek opet dade u šetnju i kad se zadrža časkom u drugom kupeju, Majer skoči kao pomaman, dohvati s police neki zamotak, sjuri ga pod kaput i leže koliki je dug na klupu tako, da zamotak bude pod njim, te se ulunjio kao da spava...

Naš se čovjek vratio. Širi oči i gleda Majera. Majer pustio i slinu iz usta na klupu . . . neka bude vjerojatnije spavanje. Ovaj — naš čovjek — stupi na klupu i traži zamotak.

Kad vidje, da nema ništa, pridje k Švabi, gura ga i okreće na klupi, psuje mu sveca švapskoga i podje rukom za zamotkom. I — Švabo se probudi . . . »Vide ugursuza!« nasmije se naš čovjek nad Švabom, pa mu natrusi još nekoliko svetaca i majki izgovarajući svoje psovke s tolike ugode i užitka, da se i Švabino srce nekako raskravilo, pa počeo i on da se natječe u ljupkosti s našim čovjekom. Tako oni sjedoše k Švabinu sušenu mesu i hljebu.

O, ravnice, reci, tko te tako lijepo uravnao! Ništa to, što si sva pokrivena zlatnim klasjem; ništa to, što se po tebi nanizale goleme krstine pokošena žita, da ni oko ne može doseći kraja; ništa to, što se medju bjelicu pšenicu ušuljala polja čitava makom zasijana, koji misli u cvatu da nadomještava prebijele ljiljane, koje ovuda zatiru i za mlada pogaze; ništa, velim, sve ovo, a ma reci, raju zemaljski, tko te tako divno uravnao! Otkud ovamo takvi inžiniri, koje Srijemac kao i svaku mudru glavu neiskazano prezire! I nestade žita, pa dolaze kukuruzi! Opet — nepregledno polje, kukuruz u društvu s makom. Mak cvate ili je i ocvao, a kukuruz: šuma, gora! U nas sam jučer vidio kržljavi, bolesni, sušičavi kukuruz, a ovdje, eno — šuma i gora! Daleko tamo nazirem polja, zasijana zoblju, kako se sive i bjelasaju. Naizmjence ima i uzoranih komada, a zemlja crna kao precrno sukno. I, gle, ovo silno bogatstvo, ovu neizmjerno plodovitu zemlju drže Majeri i Huberi, ovi sebičnjaci, a glupost — upravo nemilosrdna glupost. viri mu kroz oči, čuči na nosu i cijedi se u slini niz zamazanu zaraštenu bradu. — I, dok taj Majer i Huber gleda da zakupi čitav Srijem, naš čovjek, bio star ili mlad, pripovijeda svakomu, tko hoće slušati, o udvaranju ženama. Uz takvo obilje hrane, gdje oskudica nikako ne može prekoračiti kućnoga praga, ljubavna obijest i tuga za snagom vršci su svega dobra i zla.

Srce mi zadrhće, kad svrnuh očima na lijevu ruku i vidjeh daleko modrikasta brda pitome Fruške gore. O, Frankohorion, Frankohorion! Kako je u tebe? Zna-

doše li tvoji brojni i bogati namastiri zadržati valove tudjinske najezde i bujice, da ne otmu i ondje kućâ i ognjištâ narodu našemu?!

Evo i Indjije! Evo spominjanja, dok je vijeka i dok je Indjije, stoljetnog paščvanja turskog, u tom raju zemaljskom. Indjija je bila odmaralište i mjesto molitve (Indjija = molitva) za sve bezbrojne čete, koje su ovuda prolazile na Ugarsku i dalje. Tu se svaki čas nadje ostataka iz turskih vremena: novca, oružja, grobova i groblja. Tu dolazimo na svjetsku prugu Pariz-Carigrad, tu su nedaleko Karlovci i Novi Sad, jer eno u restaurantu sjedi Valerijan P. i kestenjasta brada i oči njegove i sve govori: Ovde sam ja kô kod kuće.

Trinaesti se navršuje sat, što rekoh u Zagrebu zbogom i još moram mijenjati vlak, koji će za Zemun. Nije ugodna pomisao na Zemun. Tamo će sve o tebi da znadu, kao da si poštu orobio. Čudo, da ne zaviruju i u želudac! No — poručili su nam, da nas ne će — maltretirati. E — pa — hajde u ime Božije: djio! Tram-tamtam, tram-tamtam!

Na putu dobismo još nekoliko suputnika: dva žandara i — i — dakako — jedan treći u lancima sapet. Nešto kao ciganin.

Ono nešto kao ciganin sav je do koljena blatan i mokar, kao da je cijelu noć bježao po rosi i padao u močvarne jarke. Jedan žandar mu zapovjedi u silno iskvarenoj hrvaštini ,da sjedne sučelice njima. Domala se upozna s nekim i tuče madžarski, da je divota. Feljbaba je i za cijelo zapovjednik žandarske postaje. Kako taj ureduje, gdje u trim riječima izmrcvari hrvatski jezik? Ne, ne! Ovo je svjetska pruga — ne zaboravimo!

Jarci i jarčine, močvare i trstika i ptice daju nam naslućivati, da su nam blizu velike vode. Ove naše velike vode i Zemun, koji ono htjede, da se odcijepi od naše drage majčice, za koju ćutiš sve više, sve više. Evo — vojnici, naši vojnici, hrvatski domobranci idu na vježbu. Proći će ispod našeg mosta i učit će se, kako bi branili ovu dragu grudu, koju bi ja ovaj čas, gdje ću je ostaviti, suzom natopio i ljubio više nego ikada ikoga!

Zemun! Pogranični stražar udje u kupej te nas motri čas dva, nešto bi rado, a ne zna kako. Onda se ipak dosjeti i reče, e bi netko pokupio naše iskaznice i odnio u kancelariju! Tamo će nas redom pobilježiti. Pola sata i više trebaše, dok podjosmo dalje.

Kolodvor! Kao svuda: jedni su ozbiljni koračaju odmjereno kao kakvi kronometri, mrče čelo i stežu obraze kao nebo na oluju,

a oni drugi trče, viču, mašu. Pola sata, jedna vječnost. A poručiše nam u Indjiju, da nas ne će maltretirati . . . To nam je starosta sokolski kao osobitu putnu olakšicu priopćio, dajući nam na put uistinu lijepih opomena, srcem proćućenih. Dvaput se kola maknuše i dvaput zaustaviše: Još nije sve gotovo! A, kada će? Kada?

II. Od prijestolnice do prijestolnice.

Jedanput smo negdje pjevali »Oj Savice, tiha vodo hladna«. Bilo nas je više. Neki smo tu ljupku pjesmicu prvi puta čuli i svi smo zabacili glave, žmirucali i sa blagoduhim smiješkom na licu pjevali pjesmicu našoj najdražoj rijeci. I Kupa je naša rijeka i Korana nam je draga, pa ima i svoju pjesmu, ali se ne da tepati Kupi ili Korani. A evo Savi — kušajte samo, kako se o njoj dade slatko, sladjano tepati! To je naša jugoslavenska rijeka, a istom da joj Dunav ne ote imena, koje bi po pravu i pravici i od Zemuna dalje morala zadržati, klopotala bi ona i uz bugarsku obalu kao Sava. Ovako: Dunav se oženio Savom, priženio joj se, on joj je domazet il kajkavski: prislonigaća, pa dao sebe u gruntovnicu ubilježiti . . . I evo kako piruje, a svjedoci i debeli kumovi jesu Zemun i Beograd! Bila se Sava nešto zaletila od Mitrovice da će na Balkanski poluotok, da miri ondje svoju jugoslavensku dječicu, ali ne dadoše srbijanska brda našoj dragoj Savici, te se morade pokoriti sudbini i skrenuti prema sjeveroistoku k Dunavu na vjenčanje. Volimo mi pir, nego mir! Polagašno, srsima ljuvenim dirana, primiče se k draganu svojemu praćena frulom i gajdama sremačkim, a mi, da ne bunimo, takodjer polagašno ćemo k njoj i preko nje do debeloga kuma, što je sjeo na brda srbijanska.

»O, da je nama noću ulaziti u Beograd, pa da ga gledamo u svijetlu električnih svjetiljaka«, govori netko meni za ledjima, a ja se ne okrećem, već vrebam tu prijestonicu braće naše. Gle! Pa ima dosta tog — umalo ne rekoh našeg — Beograda! Gdje evo Kalemegdan, a gdje onamo gore uza Savu Topčider! Svi smo na prozorima. Stojimo po klupama, propinjemo se jedan po drugome i svatko hoće da vidi — sve.

Meni bilo teško gledati naviše, pa sam stao promatrati nasipe i ono parče niske beogradske Posavine. Evo prvih dočeka na srbijanskom zemljištu: po nasipu se željezničkom pase stara neka kravica, tamo dalje pomanje stado ovaca, dva se goluba digoše zaplašeni, pa ne znaju kuda će, već onako leprše bez cilja po zraku; dva-tri

obada zujnuše, pa medju nas i — i — bubanj, pa ostala glazbila vojničke muzike na kolodvoru . . .

Nešto mora biti golemo, ili bubanj, ili sila u bubnjara, jer gotovo nije dao muzici, da dodje do prave riječi. Muzika sviraše karišik slavenskih napjeva i dok se iskrcasmo i odosmo sa perona, trebaše muzika neko 10—15 puta da taj karišik presvira.

Taj krič, taj zanos! Vojska i časnik i momak kliče i maše, bacaju se kape u vis. Svaki čas polete kapice naših sokolova u zrak kao da se sigraju golubovi prhajući. More naroda ispunja veliki prostor pred kolodvorom i sve kliče i maše, a onamo sa bosanskih strana dolazi grdni oblačina s munjama i gromovima. Hrli — gada mu — kao da kani zgnječiti sva ta naša srca, u kojima evo kipi i vrije toliko zanosa. Prtljaga se naša pogospodila i ne će s nama. Njoj se hoće beogradskih poštanskih automobila, a mi — desno kret i — stupaj! Kec kume! Ne da onaj grdosija, što se šulja od Bosne. Udri po nama! Razapesmo neki kišobrane, napustismo redove pa bjež u prvu birtiju. —

Evo ga! Malo posavačke ravnice, a kraj nje legao deda. Na dedu se popela unučad, sve: uzduž i poprijeko. Mnogo unuče ima svoju lulicu. To vam je Beograd. Deda to vam je brdo, unučad su uzdužne i poprijećne ulice i kuća, a one lu-

lice limeni su dimnjaci, što se iz prizemlja uza zid penju do navrh kuće. Dimnjačići ovi vitki vode od ognjišta, posebnih ognjišta za čevapčiće — dične beogradske čevapčiće!

Upravo sada o podne peku se i jedu sve na jagmu i sav Beograd miriše po tom osebujnom pečenju. Ideš ulicom, uspinješ se na hrbat dedi i kudgod skreneš nosom, udara te u nj miris čevapčićâ, a u ohladnjelom zraku nad dimnjačićem drhće i drhturi redjahna maglica.

Padoh, gonjen bjesnim pljuskom nebeske lijavice, u neku zadimljenu, zamazanu birtijicu. Mnogo nas ima i umorni smo. Trčimo iz sobe u sobu, kamo da sjednemo i da budšto zagrizemo oli čalabrknemo. Kako sam nespretan, sve mi odnesu. Donesem si stolicu, ogledam se po sobi i — nemam stolice; naručim pivo, momak donese preda me i — samo da ruka posegne mi iza ledja gundjajući: pardon, to je moje!

Pustim se, da me guraju i sudbina i ljudi i oboje me guraj, vrti i okreći i dospjeh do — čevapčića. Sasma lijepa, idilična stvarca: U udubini od prozora nalazi se ormarić sa stijenama koje od stakla, koje od lima, a u ormariću žeravica, nad žeravicom roštilj, na roštilju čevapčići poredani ko krmčići kad spavaju, a nad njima limeno kube, koje, izlazeći kroz prozor, pre-

lazi u dimnjačić, a taj se penje uza zid, pa dok je zida, i njega imade.

Neki naši sjede, razvijaju papire, vade pečene piliće, kokoške, režu hljebac i jedu kao na proštenju. O, praktični ljudi sa mamicama i ženicama praktičnim, ne dao vam Bog zla! Kako smo mi, Hrvati, dobrim dijelom vjetrogonje i nepraktičnjaci, sva naša sreća ovisi o tako zgodnim ljudima i njihovim mamicama i ženama . . . E-e, da sam ja — — ah — —

Ajdemo! Nastup! Kiša stade, a sa djedina hrpta se žljebovitim ulicama spustila blatna bujica te juri niz brdo, a na nju zajahali papiri te ino. smeće i misli, da je i ono bujica pa se ponosi kao muha, kad je ono s volom orala. Beogradjani, dobri ljudi, stoje tu i tamo pred kućom, na vratima i kako su taman od stola poustajali, milo im je, što mogu gledati, kako se penjemo po njihovu sokaku čitajući naslove po kućama: ovdje se čiste »f l e k o v i«, tamo se prave »f i l c o v a n i« šeširi, ženski »š n a j d e r a j« itd. U Beogradu bi trebalo osnovati društvo za čišćenje j e z i č n i h »flekova«!

Meni se ponajviše svidjahu oni dimnjačići. Kako ima sva sila kafana sa stolićima uza zid po ulicama, a svugdje se dobiva i jelo i — čevapčići: to su i dimnjačići često posijani.

Medju nas se pomiješali beogradski derani i prate nas kao kakvu muziku i odmah s nama prijateljevali. Ne će biti opaki i zapušteni. Dok govorimo, misle da smo Srbi, a kad vide, gdje pišemo latinicom, drže nas Češima.

— Vidiš, ovo su Srbi, srpski im je govor.

— A zar ne vidiš, da češki pišu?!

Dohvatim jednoga rukom. Taj me šale lupi; pružim mu šaku otvorenu, a on i opet lupi. Igrao bi se derančić. Vidim, kako mu godi, gdje smo ovako jeftini prijatelji: ja i — on.

Hodam ulicom. Žao mi je, što ne vidim Beograda u svagdanjem ruhu. Previše ima stranaca, pa ne znaš, što je ovaj čas na Beogradjanima njihovo. Dobri su, uslužni do krajnjih mjera. Gledam lica i tražim na njima osebujne crte srpske, ali ne vidim ništa. Naš — sasvim naš čovjek, tek je velik demokrata i silno ponosan na svoju slobodu. Priznaje, da Beograd nije ono, što bi po svom položaju trebao da bude: moderna, uredjena varoš, ali čvrsto vjeruje, da će to biti, a sad im je glavno e k o n o m s k o ojačanje.

Hodam ne tražeći ništa. Dodje li mi štogod na oko, gledam. Vidim, kako prolaze ulicom po tri, četiri čovjeka s puškom o ramenu. Puške zakitiše poljskim cvijećem. Pozdravljaju se s gradjanima i idu

kao da im se žuri. Da to nijesu hajduci, što se u goru odmetnuše? Ne idu li na Vardar, rijeku krvavu, gdje se vojuje i krvari, otkad se Slaveni na Balkanu nastaniše, da nastave stoljetne borbe za oslobodjenje? Ne, to su, rekoše mi, rezervisti, što dolaze na vježbu sa svojom puškom i u svojem odijelu. I vidiš, kako svaki Srbin voli vojsku svoju, a i ona pjesma stoji: Rado Srbin ide u vojnike.

I zaista: vidjeh, kako možeš elektrizovati masu, ako klikneš: živjela srpska vojska!

— O, mi se poznajemo, čujem ženski glas iza sebe. Okrenem se. Dobroćudna dama mi se smiješi: Kad ste došli, gospodine učitelju?

— Ovaj čas, milostiva gospojo! lažem i nehotice.

— Tako? Pa kako Vam se dopada Beograd? Lijep? Ne? Posve kao da smo u Karlovcu! Gdje ste bili? Jeste li vidjeli palaču »Rosija«?

— Da; od kolodvora!

— Je li, krasno, a u podzemlje niste išli?

— Ni blizu!

— Šteta! Mi smo sve vidjeli i dvor! Kralj nas je pogostio.

Ne znam, što ću! Teško mi je — svakako. Rosiju, palaču osiguravajućega društva, vidio sam iz daleka. Daleko je po

ljepoti i veličini nad sve beogradske kuće, pa i nad konak. Kako je Srbija uopće dopustila, da strano društvo na ovakav način prikazuje nadmoć svoju nad svim, što je srpsko? Palača »Rossija« je gradjevina, koja svojom izvedbom, sjajem uredjaja, viče u uši čitavom svijetu, kako zapravo ona u Srbiji — kraljuje.

Uveče bi Kalimegdan sjajno osvijetljen, muzika je svirala, a na ulazu se ubiralo po osobi 50 para za potporu siromašnih djaka. Tu je paviljon »Društva Trezvenosti«, gdje se prodaje piće bez alkohola. To je sve, što možeš dobiti. Ipak je u bašću nagrnulo mnoštvo općinstva. A kod nas u Hrvatskoj? Da, kušaj nešto bez birtije i kobasičara!

I dodjoh do kraja nad Savom. Poda mnom oskudno rasvijetljeni dio Beograda. Električni tramway se penje, tamo preda mnom tamna noć, a u toj tamnoj noći naslućujem dragu Hrvatsku.

Muzika vojnička prestade svirati i muzikanti se razidjoše bez reda kao rakova djeca. Idem i ja. Šta me se tiče ovaj lijepi beogradski ženski svijet, šta ovi pristojni mladići! Ja nemam ovdje nikoga i ništa! Daleko su razvaline moje sreće, sâm sam razorio kule svoje i dok se vratim, ne ću imati gdje da sklonim glavu; smijeh Doričin ne će vedriti misli moje, a oči i mila

ona glavica — — ah, da, da, sâm sam razorio kule svoje.

Četiri su sata izjutra i mi već na nogama. Bio sam u Beogradu. Ljudi će me pitati, što sam vidio, a ja — hvala Bogu — ne ću znati ništa reći. Ulice su puste, tek gdjekoje kljuse zamišljeno tegli kolica natovarena mlijekom i povrćem. Dvije crne kafe, čašicu šljivovice, pa hajde. Konjče neko vozit će za nama prtljag. Gle! Zlatno burence! Govorahu mi, da se svratim k zlatnom burencetu, a ja ga istom sada nadjoh! Pa i šta će mi? Birtija ko birtija!

Koraci naši odjekuju pustim ulicama; tu i tamo netko jaukne, jer si je povrijedio kurje oko ne znajući zgodno koracati po slavnoj »kaldrmi«, a sunce se zlatno radja i žmirka razbudjeno po srijemskoj nizini. Sava je mutna i troma i ne da od sebe ni glasa, a kamo li da šumi.

Sad ćemo sjesti i još danas proći čitavu jednu balkansku mladu državu, zaći u drugu i spavati u drugoj prijestonici. Malo čudno i nevjerojatno, a naročito za nas t. j. za mene, koji još nikad nijesam prekoračio granice. Ono, što sam bio u Ljubljani i ne računam; i ono je moja domovina. Iz Beograda vidim još svoja draga polja, svoju slavsku rijeku, ali sada — što li će biti, što?

Rekoše, da ćemo u pet sati i prije, a već sedma teče. Dva su vlaka otišla, a sad

ćemo mi. Čudno mi je, otkud Srbiji toliko vagonâ. Hoće li moći na drugim prugama zadovoljiti? Zaista iscrpismo sve prvog i drugog razreda. K našemu vlaku prikopčaše nešto onih vagona trećeg razreda. Skupine, koje se ne dadoše disciplinirati, zauzeše one bolje, a mi — Karlovčani — što se držasmo reda, moradosmo u lošije. I bi nam žao, ne nas, već što je stradao jedan moralni princip . . .

Ajdemo, jagodo! Tri četvrta sedme i mi se krećemo. Siromašni muzikanti. Već dva sata trube i bubnjaju. Čudnovato! Sviraju, i ne najbolje, same stare davorije iz našeg preporodnog doba i mi smo ganuti, a kod kuće bi čepili uši i molili, da nas ne gnjave . . .

Sava, kuće, ljetnikovci, kućice, vježbalište, vojnici, jutro i sunce i sve tako svježe! Zalazimo u uzahnu dolinu. Obronci, čas šuma, čas njiva i gdjegdje koja kuća pa i kućica. Naši uzeše jesti.

Eno vojske! Vježba. Fanfara »Srp. Sokola« iz Zagreba svira u susjednom kupeju srpsku himnu i vojska salutira. Ulazimo u stanicu R i p a n j. Dok nam prikopčaju još jednu mašinu u pomoć, mnogi sidjoše napolje. Vojnici ostaviše vježbe i dotrčaše k nama. Klicanje Srbima, Hrvatima hoće da obori oblake. Neki vojnik, što je s puškom dotrčao sa vježbališta, puca u vis salve. Idrugi i treći i dolinica jeknu . . .

Netko dotrči s bocama piva u naramku, drugi trče tamo pod brdo k nekoj kućici. »Hajde, viče ovaj, pivo se djeli; srpski oficiri plaćaju, koliko hoćeš!« I druga dvojica, trojica ispadoše. Ljudi kao mravi navališe k onoj kućici. Zvižduk lokomotive ih vrnu. I meni rekoše, da podjem onamo. Nije mi se dalo.

Voz je pobrzao, ona druga lokomotiva bila nam dobra pomoć. Prodjosmo do 2 km. dug tunel i sad smo u drugoj dolini. Sunce već i odskočilo, pa obasjava po brdima raštrkane kuće, polja i livade. Sve su kuće nalik jedna drugoj. Osnovka im je četvorina, krov piramida i crijepom pokriven. Kućice su bijele i niske i bi reći, zidane. Ali to one većinom nijesu sudeći po nekim novogradjevinama, gdje se vide pletene stijene od pruća, a na nj se debelo namaže ilovasto blato.

Još dva do tri kratka tunelića i mi smo u novoj dolini. Lijepi zaobljeni brežuljci zdesna i slijeva; izmedju njih mile dolinice i dražice. Obronci brežuljaka zasijani jarim ječmom, pšenicom i zobi. Tu i tamo se spuštaju od kuća stada ovaca i bijelih i crnih, a za njima Srpčad u košuljicama. Nijesu to ona velika sremačka stada, nema tu magareta, koje bi nadomještalo prevodnika ovna kao ono u Srijemu, ali su stada češća. Da je meni ovako jednim Srpčetom biti, izabrao bi si jednu ovčicu i mazio je.

Srce moje imalo bi sićušne željice i ne bi stradavalo zbog nepravde, koja se dnevice čini rodu mojemu; krv otaca mojih, prolivena po poljanama bojnim, bila bi slobodom naplaćena. Ah, šta Srpče, Švicarče da sam, ili bilo što, samo nikako ovo, što sam.

Eno tamo visoke gorske kose; vrh joj se negdje u oblaku gubi. Daleko je ta gorska kosa prema Bosni, a mi skrećemo uz rječicu Lug prema bogatom Moravskom polju. Ne zaustavljamo se, već jurimo. Rječice, naše male pratilice, ne vidimo, tek je naslućujemo. Naslućujemo je po vrbama, jalšama, rakitama i drugim drvetima i grmovima, što rado uz vodu borave, a dolinicu, kojom jurimo, presijecaju uzduž i poprijeko u neprekidanim nizovima. Lagašan vjetrić im ljulja vrške od grana i grančica i srebrno naličje lišća vrbina milovidno se ljeska u uzduhu na suncu. Dolina je neuredjena, negojena livada, a obronci su zasadjeni kukuruzom u redove.

Eno srpski se seljak spušta niz brdo. Visok je, vitak je, a i mlad će biti. Duga mu košulja do koljena, od koljena dalje pritegle su nogu bječve, što li. U pojasu je stegnut, a glavu je pokrio kapom. Sasvim zgodan da objesi diljku o rame i da se provlači grmljem i šikarjem, pa da hajdukuje.

U Mladenovcu će evo da odahnu lokomotive. Tisuće naroda bi je silom zaustavile, jer nam podigoše slavoluk i dovedoše cigane svirače, pa kako da prodjemo ne osvrćući se na toliko oduševljenje. Taj krič je neopisiv. Molim: tisuće grla, a ni jedno nije tek šaptalo, ciganska muzika, sokolska fanfara, pa onda — mi, koji se ne damo nikako nadvikati. Vidio si i suzâ, mnogo suza od zanosa. Ovdje muzika, ondje pozdrav, tamo otpozdrav, ovamo klicanje, mahanje sokolskim kapicama, a nad svim tim lepršaju bezbrojni barjaci crveno-modro-bijeli, crveno-bijelo-modri, više oni, nego ovi. Naši skidoše jedan srpski sa našivenom krunom i monogramom Petra I. i meću ga na vrh našega vagona. Taj je sa slavoluka, pa ima najveću vrijednost. Idemo dalje. Barjak leprša, moji saputnici se bave u dokolici svačim, a vani štropot voza našega plaši čavke po livadama, pa se u jatima dižu te plahe ptice, kao da pogubiše glave, a krila im se o sunčanom svijetlu ljubičasto prelijevaju, dok ne posjedaju na grane podaljih drveta.

Mutni teku potoci, a polja pokrivena od tuče smlaćenim kukuruzima. Stabljike jadno strše, a lišće pokriva zemljicu. Čitavi otkosi sijena vise zaustavljeni po grmlju i rakitama, a neke je naslaga mulja prignječila k zemlji. Eno tamo odnijela bujica i usjev i zemlju sitnicu, pa oranica

naliči utoptanom gumnu. I tu i ondje, tek gdjegdje su nekim čudom ostali otočići sa neko desetak vlati kukuruza.

I dok se mi podali tko čemu, eto u naš kupej nekoliko sokolaša Srba, pa će u prepirku, da onaj barjak sa mladenovačkog slavoluka pripada njima, na njihov vagon a ne na naš. »Ako ste vi iz Karlovaca, mi smo ovdje iz Karlovca« dokazuje netko od naših, da zabuni otimača, koji dokazivaše, e su oni u pravu. I naši izgubiše barjak, ali mi zato ipak jurimo dalje. Na svakoj stanici ima naroda, ima muzike i barjaka, ima kriča i mahanja, ali ne pomaže: mi jurimo dalje. Uska se dolina širi i prelazi u valovito humlje. Tlo je plodno, kukuruzi lijepi, a dolaze i vinogradi, gdje će uroditi zlatna kapljica, koja čini razdore i blaži neprijateljstva; nosi u njedrima krvoločnu oštricu i radja zanosnu pjesmu; vabi smijeh i prosipa suze. Mi se polagašno primičemo k dolini rijeke Morave, koja je u zadnjem ratu za oslobodjenje pred trideset i nekoliko godina od mnogih vojski gažena i pregažena bila, mnogo je truplo u Dunav ponijela, a krvi — o, pustimo krv!

Evo Morave! Ma je mutna. Lijepo je Moravsko polje i široko je i plodno je. Biva dvadeset i više kilometara široko, a dugo je— tko da ga izmjeri!

Ima još jedna tolika rijeka i ne pamtim, da je bila mutna. I polje je njezino kao ovo ravno. Na obali te bistre rijeke nju sam sastao prvi put. Kad me opet jednom sreća nanijela na obalu te iste drage rijeke, nje nije bilo. Pošao sam dalje uz obalu i došao do kupališta i nad vratima jedne kabine počivao je na otvoru šešir — kao njezin. I dugo sam čekao, a šešir se nije micao . . . Gledaj, gledaj, opet muzika i mnogo male Srpčadi. Svako ima u ruci po zastavicu i maše nama, a negdje kao da prangije gruvaju . . . Dalje, dalje! Ne dospijevamo da stanemo, uzalud vam mahanje, nevina dječice! Idite radije onamo u svoju novu crkvu jagodinsku, otvorite tamo srca svoja i pomolite se Gospodu za sreću i zdravlje onog dragog djevojčeta sa moje rijeke.

Eno mosta preko mutne Morave! Iza vrba, jalša i rakita se svaki čas pokazuje i sakriva. O, lijepo moje polje, sad ćemo na drugu tvoju stranu. Zato smo mi tako naglo prošli mimo jagodinske stanice, da što brže projurimo po mostu u — Ćupriju.

U Ćupriji stajemo. Aha, dugo ne čusmo govora! Valaj, ovdje hoćemo! Tu su se pred ravno 101 godinu Srbi sa Turcima gonili, tu se htio vojvoda Karagjorgje oduprijeti sili turskoj, tu ćemo zacijelo nešto čuti. Dakako, muzika, barjaci i simpatični starac orijetke kose, male rudaste bradice

približava se vozu, zapravo čovjeku, kojeg je prvog ugledao i za tren oka evo ljudî, evo govora. I sasvim lijepo nam odčitao sa papira, koji nije sakrio u šešir — već lijepo držao, da svaki vidi. Čujem: ja kao ovo, kao ono, kao predsjednik, kao podpredsjednik, kao član, kao ravnatelj u ime — svega toga pozdravljam Slovjene, pa im nabroji poznate medje: nekoliko mora, nekoliko gora i mi idemo — idemo uz muziku »Hej Slovani« i svi pjevamo, a tamo se jedan naš u zadnjem času otima gusarski za jednu zastavu i pobjedonosno skoči u vlak, koji se kretao i te kako. I mi bježimo, bježimo po velikom i plodnom Moravskom polju. U kupeju su svi zaposleni, da od otete srpske sačine hrvatsku zastavu. I igla se našla, i konac se našao i čavli . . . o, praktičnih ljudi! A vani svaki čas: stanica, prangije, stanica, prangije.

Ja bih legao i spavao bih, ali me ovaj kraj sjeća na moje drago Zagorje: Ivančicu vidim, a i Krapinu mi Morava nadoknadjuje . . . a eto i govornika iz Ćuprije. Tako je oduševio ljude, da ga poniješe sa sobom u vlak . . . »Pa neka«, veli, »ali šta će žena . . . žena . . .!« »Zna ona, da ne ćete u kvar«, naruga se netko ovoj blagoj i lijepoj starosti, a on sjede uza me. O, dragi Milorade Nastiću, rodom iz Szent Tomaša u Ugarskoj, uščitaš li, vrli sudijo

ćuprijski, ovo redaka, ne ljuti se na me, kao što se od neko vrijeme ovamo ljutiš na svoje prezime . . . U mene je već takova priroda! Ta ja se i sebi krvavo narugam gdjekada!

I mi razgovaramo o Srbiji, o Ćupriji i što ona sve ima. Ima medju ostalim stalnu diletantsku pozorišnu družinu, ali se domaći ženski svijet ne da u taj posao, već moraju dobavljati izvana glumice, koje plaćaju sa 30—40, pače i 50 dinara . . . Pod strogom su društvenom kontrolom i podje li koja stranputicom, mora seliti iz — Ćuprije. Pomislite: 30—40—50 dinara! Dinar = kruna!

Eno slavne kule od Stalaća! Samo jedan komad zida siv i turoban strši u vis. Počinje slavu svoju u tamnom srednjem vijeku, a završi pred 100 godina. Tužnih dana tužno spominjanje.

Evo opet na ovu stranu Gjuniš brdo. Mjestimice se crne po strani orijetko razasuta drveta po njemu i čini se u prvi mah kao da to nijesu drveta, već se ono množica vojske u neredu penjući žuri navrh brda, da preteče neprijatelja. Na tom brdu, pripovijeda patriota Milorad, postradaše Turci kod oslobodjenja Srbije 1876. No povijest pripovijeda obrnuto. Tu negdje vojevaše naš Šijak Gjuro Hrvatović, što prijedje u srpsku vojsku i postade znameniti borac za slobodu Srbije . . .

Mi pripovijedamo dalje, a oko moje, što tako voli gledati gore i vrhunce, vreba i traži zanimive prirodne prizore i daleko na sjeveroistoku pronadje djelom golu, djelom obraslu goru Rtanj, na kojoj se eno i ona okrunila crnim oblačinom.

Tako prodje i podne, mi prevalismo 240 km. Još samo malo i mi smo u Nišu. Ima medju nama ljudî, koji tvrde, da će trebati još samo malo — tri kilometra — pa ćemo biti u Nišu. Šta Beograd, šta sve Ćuprije i Jagodine! Naissus — Naissus! Tu Huni s Atilom, tu Avari i Istočni Goti, tu Slovjeni pljačkajući dolinom bogate Morave! Tu Pečenezi i Madžari, prijatelji kneza Uroša! Znate li za bajoslovnog Fridrika Barbarossu?! I on paktiraše u Nišu sa slavnim Nemanjom, koji ga ovdje dočekao s rodbinom i porodicom svojom i mnogobrojnom vlastelom kneževine svoje, kad je ono polazio u križarsku vojnu. Odavde se razbježe bugarsko-latinska vojska, kao jato mesožderih ptica. Niš je prva varoš Car-Lazara, koju Turci zauzeše te je on preteča kosovske katastrofe od Vidova danka. Ravnih trista godina iza toga austrijska vojska razbije Turke kod Niša i hoće na More Adrijansko, ali za nekoliko mjeseci gubi ovu znamenitu varoš. Još je iza neko 50 godina došla ovamo s namjerom kao i prije, da prijedje u Bosnu i nikako sreće! Tu se bije slavni Singjelić pred

stotinu godina i ostavlja svoje kosti u blizini, a i zadnji krvavi bojak ne prodje da ne okropi krvlju polje ovo! O, grudo, što si krvi upila! O, zemljo, koliko u tebi kosti i koštica! A, gle, sad nas ni k tebi ne puštaju! Moramo čekati vani na pruzi, kao odbijeni prosci pred pragom djevojačkim! Pa ništa! Mi smo prosci, što gledamo, zna li naša djevojka presti, tkati. A gle, narod vrvi! Negdje smo kod predgradja i pred nas izlazi većim dijelom odrpana sirotinja i cigani. Nekoliko ljepušnih Srpkinjica sramežljivo ispod oka gleda naše Sokole, što ispadoše iz vlaka i tjeraju šale. Fanfara — kako bi ona mogla šutjeti! Naš jedan ispada iz vlaka i s dubokom ozbiljnošću namješta svoj fotografski aparatić prema niškoj publici, maše im desno, lijevo, viče, a ona se namješta po želji njegovoj. E — da! Njima je do zbilje, a njemu do djetinjske šale. Drugi naš suputnik — mesar po zanatu — vidi daleko na ulici voliće, pa se odbija kao dim iz lule onamo i skače oko volićâ. Nešto pita, mnogo pipa, štipa, o moj dragi Stipa! Vraća se pobjedonosno i gura ovog lakrdijaša s fotografskim aparatićem, što vara publiku.

Na prozoru našeg kupeja vije se hrvatska trobojna zastava, sačinjena od one srpske iz Ćuprije.

Pred nama je ta lijepa i glasovita varoš. Polagano se diže pred našim očima,

a u zaledju su visoka gola, kamenita brda i klisure. Iz množine kućâ vire dva minareta, dva vikala mujezinska i to su nam prvi tragovi Muhamedove svete vjere. Ovi nježni, vitki tornjići od vajkada su mi ugodni i izazivlju u meni neku osobitu radost, kad ih ugledam. Mi se krenusmo u stanicu i topovi se uzgruvaše. Nigdje ne vidim golubova, da se plaše i lete pred rikom te najljepše muzike srcu junačkome.

Nikad se možda nije dočekala nikoja pobjediteljska vojska na povratku s bojišta tako oduševljeno. Vojska, gradjani, starci, starice, žene, djevojke, djeca, dječica sitna, bogato, ubogo — sve sa zanosom kliče, maše šeširima, kapama, rupcima i s obje prazne šake. Što vam nosimo — ljudi Srbi — što vam nosimo, te se toliko radujete! Što hoćete od nas, te se toliki zgrnuste?! Previše nam dajete! Nikad vam ne ćemo moći vratiti! Nikada! Ako dajete na obročno otplaćivanje, moglo bi vam se nešto vratiti, inače, vjerujte, ne ćemo moći!

Srce ti se kida od sreće, žmiriš, samo da ne daš suzama u potocima teći! Srbine, ti si potencirani Hrvat u zanosu!

Vode nas s muzikama na čelu u golemu sjenatu bašču kroz oduševljeni špalir vojske i naroda i tu nas čeka zakusak janjetine, odojka, sira i tečna piva. Ne mogu zaboraviti lijepe topničke vojarne s viso-

kom kulom nad desnim uglom pročelja, a gore na terasi golemi top. Na topu stojahu tri vojnika i salutirahu, dok mi prolažasmo mimo njih. Ne, to se ne zaboravlja!

I dok mi jedemo, svira nam muzika, pjevaju niški pjevači. Govori pukovnik srpski, govori profesor i vodja srbijanskih Sokolova, Slovenac, pa Hrvat. I dok govori Hrvat, negdje se razpjevalo sitno grlašce. Da se nije možda mujezin popeo na minaret? U, kako to dira, to drago grlašce iz daljine. I nastade čudni, čudni nesporazumak: Zapjevaju pjevači ovdje, zasvira muzika ondje, ono sitno grlašce se vere nekud visoko, a Hrvat završava svoj govor. Svakoga si čuo i čitava mješavina slijevaše se u neku višu harmoniju . . . A oko tebe skaču gospe, oficiri i momčad, te dvore tko čim, tko čim.

»A sad podjimo, braćo, na put! Sa žudnjom nas čekaju braća Bugari; oni nam spremaju još srdačnije dočeke . . .« ne doreče pravo vodja srbijanskih Sokolova, a dame one u vriskac protesta . . . O, drage ženice, pa da nijesu zlatne! Tako su ga presjekle, da je ostao onako zijevajući, kako htjede načeti novu riječ . . .

I oniska pa valjkasta gospa u trenu uzvere se na stolac do unesrećenog govornika i kratko energično otkreše: »Draga braćo! Mi prosvjedujemo! Bugari vam mogu dati svega više, ali srca nikako! Mi

se time ponosimo!« Pljesak njezinih pristalica odjeknu i mi bi ju ponijeli, kao što smo vodju srbijanskih Sokolova iza prvašnjeg govora, ali . . . gdje i kako da je primiš . . .!!

Ajdemo! Zbogom, zbogom! Da možemo razgledati tu u svaku ruku zanimljivu, predestiniranu prijestonicu srpsku, još kako-tako, ali ne možemo, radije bježimo.

»Evo nam Nišave mjesto Morave«, govori novi naš saputnik trgovac i sokolaš iz Niša. »Nema više Morave?!« začudim se. »Ostavismo dakle tu znamenitu rijeku i njezinu dolinu, u kojoj se još diluvijalan čovjek tako dobro osjećao!« I gospodin se dao ponešto u tumače! Evo, bolnica državna, bolnica vojna, Pasteurov zavod, eno, eno — gledajte gospodine, pod onom gorskom kosom, vidite li ono veliko lijepo selo? Kamenica je ono. Tamo je vojevao na Turke slavni Stevan Singjelić pred sto godina, tamo je on junački poginuo i ako dobro vidite, vidite li, nešto nalijevo bijela kula, malašna bijela pjegica, vidite li, ono je Ćele-kula, grob Singjelić Stevana. A to je evo Nišava, pritoka Morave. — Jest, jest, gospodine, vidim ja to.

I mi ućutasmo na čas. Mimo nas lete voćari, pune kajsije zlaćana ploda. Grane će popucati. Tamo cestom idu kola, puna ženâ, u bijelo su umotane. U Nišku Banju

polaze, veli moj tumač. Eno tamo jahača. Polagašno talasajući se koraca konjče. Nišava se bijeli, pjeni i žurka niz kamenje. Idemo u susret golemim klisurama — veli tumač. A ja umoran gledam polja, voćare, vinograde, koji ovdje osobito dobro rode. Zalijećem se očima u visine i pogled mi sustavljaju daleke i visoke gole pećine. — Ide li tko onamo? O — ide. Pastiri s ovcama. Čitave dane onuda planduju . . . Da je meni onamo poći! Uzeo bih sa sobom onu dragu djevojčicu. Ovce bi joj vraćao, sjedao bih uz skutove njezine i gledajući u njezino prelo i pletivo razmišljao, zašto li je stvorena. Inatio bih se s majkom svojom, ako bi mi branila uz nju biti. Donosio bih joj cvijeća svakojaka, što u dragama cvate i ona bi ga mirisala s požudom. Jedanput je tako i bilo. Bilo je glogovo cvijeće. Ona ga je mirisala, mirisala i od peludi joj — požuti nosić . . . Ho-ho-ho! A kad sam joj to rekao . . . no, da, Nišavu više volim, nego Moravu. Kako šumi, kako se kotrlja! Ona goni turbine za električnu rasvjetu Niša. Evo sad ćemo doći do tog slapa! A evo, crkva sv. Petke, što ju sagradi kralj Milan. Uklesan je i poveći napis u pećinu o toj zadužbini, a povrh njega na klisuri krst. Tu su u pećinama rovovi, kamo ljudi spremaju vino. Izvrsne pivnice!

I onda — klisure Sićevačke! Nešto, što živce lomi golemošću svojom! Vrha nikako dogledati, a onesvješćuješ se samo od pogleda. Ispod tih nevidjenih stijena divlje se baca i šumi Nišava. A na tebe zja nekoliko grdnih jazbina. U tim su jazbinama Sićevačkim nadjene rbine od svakojakog grubog zemljanog posudja, okresine od kremena, sjekirice od glačanog kamena i naušnice od puževih kućica i životinjskih zuba. Tu življahu dakle diluvijalni pećinci. Iz Nišave izvadjeni bazaltni batovi i sjekire govore o njihovoj kamenoj industriji od sićevačkog bazalta. Zar ne — i to je nešto!

Zbogom, gole vrleti niške i zaseoci ispod vrleti, zbogom mili vinogradi i plodna polja, što se žutite od sazrela žita, mi projurismo 2—3 tunelića i sunce — eno ga nad Pirotom — opet obasjava naš put. Dalje, dalje, dalje! Da se podje, da se podje! Nišava bliže, Nišava dalje! Varaka me, da je nema, požalim za njom i evo je oku na dohvatu. Ljudi i žene žanju pšenicu, magare osamljeno u strnokosu stoji kao ukopano. Ne osvrće se na naš voz, na naše dvije lokomotive, već se ono u nešta duboko zamislilo, kao da ponavlja — jedanputjedan. — Žene privezale na drvo užeta, na užeta ponjavicu, a u ponjavicu jedna od njih spremila dijete. Nema li drveta, one uzmu kočiće zabiju

u zemlju, pa imaju — piramidu. Piramidu natkriju bilo čim i opet objese ponjavicu, a u ponjavicu metnu dojenče svoje, neka im je dojenče sigurno od gada i hladovine da ima.

Ogledam se natrag na goleme gromade klisuraste Suve gore i Zelenog vrha, koje dijeli temperamentna Nišava od kojih jedna odmiče na jugozapad, druga na sjeveroistok te čine kut ondje, gdje mi srećno umakosmo ispod tih grdnih nemani . . . a sad nam je lako zapjevati onu slovenačku: »Ti figo pokažem, za norca te mam . . .«

Po ovamošnjim manjim stanicama nema nigdje ni žive duše. Dolazimo uistinu u kraj, u koji ni Srbi mnogo ne vjeruju. Od Niša amo obitava pretežito Bugarin, koji skreće očima na Sofiju i tamo ćuti svoj narodni oslonac. Pirot je pogotovo bugarski.

Mi o Pirotu, a Pirot — na vratima! Stadosmo. Grad sa znamenitom industrijom sagova lijepo se zakitio. Naroda je sva sila na kolodvoru. I tu gradjanin i vojnik. Naši su znali po prijašnjim srbijanskim stanicama masu elektrizirati s poklikom: da živi srbijanska vojska! I ovdje netko okuša tu čarobnu šipku, ali — slaba odziva.

Iza kratkog klicanja, slabog žamora dolazi sijedi pirotski proto namjestivši si prije govora ljubičastu valjkastu kapu sveštenički. Slavenstvo, blagoslov prije prijelaza preko medje i srećan put bijaše sadržaj njegovoga govora. — Riječ mu je krepka, vatrena a dični uščuvani starac golemih brkova i brade, izrazitih ličnih crta sjeća me na nedavno izložene Meštrovićeve tipove za kosovski hram.

Vodja srbijanskih Sokolova oprašta se od srpske zemlje i hvali ocu proti za blagoslov. I da mi nije nitko kazao, znao bih da sam u bugarskom kraju, jer mi to govori većina tipova gradjanâ, koji nas evo dočekaše.

Ajdemo, ajdemo! Zbogom dragi oče proto, nikad ne zaboravih pojave tvoje i vedrine, koja provejava prirodom tvojom! Dušu ti steže studen, kad pogledaš pirotskim poljem, gdje brat bratsku krvcu prolijevaše pred 25 godina. Tu je znamenita Momčilova kula za srpsko-bugarskog rata. Tu u polju medju oniskim drvećem sakriva se utvrda, danas s veće strane napuštena i služi jedino kao spremište municije, što ti kazuje i vojnik, koji stražu straži po šančevima šećući.

Moj novi tumač zanosi se srpskom historijom i junaštvima, a ja ne mogu shvatiti, zašto se Srbi toliko ljute na Slivnicu, gdje su sami krivi, što izgubiše bitku. Bješe im kod kuće ostati, a ne za drugog vaditi kestenje. O, vi nepopravljivi optimiste!

Medja, medja! Gledam, nema medje! — Gdje je medja — Tuj negdje, u kukuruzu! Nema medje! — Ima medja, ali se ne vidi . . . Medju vam vašu! nasmijem se i motrim, kako dva seljaka na konjima korakom prelaze tu fiktivnu medju, pale si cigarete, pa što će im medja.

Sunce je nisko, ovce slaze s oskudnih planina, a za njima pastiri korak po korak uskom i strmom stazom. Vlak naš polako se kreće po Bugarskoj, kao ono boso pastirče, što se boji, da ne nasrlja na trn ili kamenu oštricu . . .

I tako opet srećno prevalismo 90 km., a sad ćemo u Caribrod stići. Gledam stupiće kraj željezničke pruge i odčitavam s njih brojke. Još nekoliko stupića i dugačak fićuk lokomotive javlja naš dolazak.

Caribrod! Pola stanice je zakićena srbijanskim, pola bugarskim barjacima. Na peronu kita bugarskih Junaka i Junakinja. Muzika i mali mješoviti pjevački zbor.

Bugarski Junak pazdravlja. Prviput slušam bugarsku besjedu. U, kako se radujem, što sve lijepo razumijem! S uživanjem slušamo riječ, kako teče i kako Junak bez velikih gesta , bez suvišna kićenja zbori. Preda nj se postavio golemi Tanasije, vodja srbijanskih Sokolova, gleda ga s posmjehom, a kad će Junak da malo odahne, eto Tanasija, kako krili rukama i kako mu zahvaljuje. Ne da se Junak smesti, već on mirno upozori Srbina, e on još nije gotov. Tanasije ušuti, a Junak nastavlja. Ovaj nesporazumak razveseli nas sve i mi se nasmijemo, kako i treba.

Gledaj, kako se ljube i cjelivaju Srbin i Bugarin! Obujmila se dva debeljka. Bože dobri, ima li štogod iskrena u tim cjelovima?

Mjesto našega »živio«, »živjeli« ječi »Hura!« Jednom mališu se svidio barjačić u ruci jednog Sokola pa trčeći tenta ga i moli, da mu ga pokloni. O, ti tvrdo srce, što ne učini radosti malenome! On bi se kroz čitav život sjećao na jedno predvečerje, kad je sunce upravo za gore sjedalo, a njemu je bilo sedam godina i onoga dana tri su duga voza provezla šesnaest stotina Sokolova, a jedan od šesnaest stotina dade mu zastavicu.

Mi smo imali uza se nešto sitna brončana austrijskog novca i to pobacasmo dječiti — Bugarčićima, neka se raduju tim sitnicama.

Mračak se krade dolinom, Nišave nam nema više i mi izmučeni, umorni tražimo, kamo da se prislonimo. Polagano se penjemo, a mrak se naglo spušta.

— Kad ćemo biti u Sofiji?

— Jedan sat trebamo do Sofije, veli jedan.

— Dva sata trebamo do Sofije, veli

drugi, a mi svi žamorimo proti njemu i držimo s prvim . . .

Jedni spavaju, a drugi im meću papire u usta. Negdje smogoše slamke i diraju njima uši ovih pravednika i nasladjuju se gledajući, kako se iza sna brecaju, kako hvataju oko sebe misleći, e su to zaista muhe.

Prodje jedan sat i mi se dižemo, uzimamo prtljag i spremni smo, da izadjemo. Da — brus! Sad se istom zatrčao naš voz. Uspeo se na ravan i sad može juriti. Mi baš ne ćemo da sjednemo i prostojasmo još čitav sat.

I napokon! Napokon zviždi lokomotiva — dugo — dugo. Polagano i polaganije! Iz daleka nam dopire do ušiju vika i ornjava, bubanj, trublje, a napokon frule sitne i evo — Sofije.

III. Sofija.

Tu se počeo moj sat buniti proti srednjeevropskom vremenu. To je mogao već učiniti na bugarskoj medji, koje nijesmo mogli naći; mogao je u Caribrodu, gdje se već po istočno-evropskom vremenu satovi vladaju. Ne — on je iskazao tu čast prijestonici carstva — Sofiji. Kad prispjesmo onamo, pokazivaše 9 sati 25 časaka poslije podne. Dočekalo nas mnogo više ljudstva nego u Beogradu. Prepun bijaše peron, sve

bijaše puno pred kolodvorom, kroz čitavu dugačku ulicu, kud prolažasmo, stojaše špalir gradjanstva sofijskoga. Redari potiskivahu neke sumnjive njima elemente. Ili se htjelo nešto pred nama sakriti, ili prepriječiti? Ostali vikahu sve: Ura! Nazdar! Zdravej! Živio! A bubanj muzike bio je silan, želeći sve nadjačati. Pozdravni govori izostaše i mi mogosmo poći dalje. Bugari su nekako grlatiji od Srba, ali vidjeh, da ih grla njihova zabavljaju. Na mene je sve to učinilo dojam, da je ova množica došla samo da isproba svoja grla.

Zabava je bila dosta zgodna, te nije naudila ništa mojim osjećajima simpatije. Ta i ja sam se zabavljao. Ako u njih baš nije probudjena slovjenska svijest kao u nas — tko im šta može? Ja sam ipak često i s iskrenom radošću klicao: Živjeli Bugari! Mnogi su tek stajali, budno nas promatrali, i svoja opažanja saopćivali drugovima. Ozbiljna bugarska lica bijahu radosna.

Koračamo kao vojska. Dugi i široki bulvar nikad ne prodjosmo. I kad se već okupasmo u znoju, eto turske džamije, bijele poput čiste duše s onoga svijeta. Zakrećemo desno u ulicu, tješeći se, e smo na domaku. Naši već kunu, jer nikako kraja hodanju. Ipak. Rasvijetljena velika moderna zgrada — treća državna gimnazija — i mi skrećemo k njoj i u nju. Prvi kat

— drugi kat — natrag prvi i prizemlje dugim hodnicima. Napokon ulazimo u veliku gimnastičku dvoranu s pozornicom i ložama nasuprot pozornice. Puna dvorana vojničkih kreveta. Još ima mjesta za našu — kumpaniju . . .

Nadodje jutro — dan Svete Nedjelje i veliki blagdan Petrov-dan. Srbijanci polaze u dvor svoga poslanika u Sofiji, da u njegovoj »avliji« zaigraju kolo i tako proslave dan svoga kralja. I Sofija ima želju, da se što svečanije odjene. Puna je bugarskih i ruskih barjaka; vidiš svježim zelenilom ovjenčane slike cara Osloboditelja Aleksandra II., a Ferdinand I. — ah, gdje je on! I sunce se razgrijalo na uveličanje radosti, ali Sofija ostaje ukočena. Lijepa djevojka, i reduša ima, ali ljupkosti, kojom se osvaja srce momačko — nema. Gdje su vam žene, gdje su vam djeca, o ljudi Bugari iz Sofije, da ih ulica ne vidi! Lijep dan, nedjelja sveta, Petrov-dan, a na ulici ni žene, ni djeteta. Ulice su vam, o Bugari iz Sofije, suviše pravilne, prostrane, široke, kao da ih je Nijemac zamislio. Pravci su u momentu ugodni, ali dosadjuju. Ja bih gradio ulice u krivuljama, neka i domaćin i stranac bude prisiljen, da gleda oko sebe, a nikako, da obara oči preda se, jer nedogledan pravac poništuje, kao i aleja drvetâ s nisko gojenim krošnjama.

Pa šta? Skitat ću se ulicama, gledati

taj novi grad, gdje je jedva koja kuća starija od 30 godina, grad, koji se diže američkanskom brzinom, a Sofijsko polje je dugačko — vele — preko dvadeset kilometara; lako je Sofiji kod tolikog prostora. Ulice su taracane, čiste, a svaka druga, treća zove se bulvar . . .

Cigančad sa zanosom gleda tvoje prašne cipele i vreba zgodu, da ti se ponudi, noseći za tobom podnožak i čistilački pribor. Drugi mališani trče ulicama s razglednicama i markama: Kartički, kartički za spomen, jubilejni kartički! Njega nadvikuje drugi, to mali, to veliki: Vjesnik Baraban, Večerna Pošta, Dnevnik, Den i tako dalje.

Golema Vitoša-planina, što se diže odmah iza Sofije prema jugo-zapadu, gleda tu brzu i oderanu Bugarčad i, reći bi, smješka se i šapće: »Tako, tako, momčeta!« Vitoša nije kao naša koja planina, koja ima pred sobom i iza sebe većih ili manjih brda i humaca, već se ona odlučno diže, pa visoko, visoko neko 2300 m. Djelomice je obrasla oniskom šumom, a tu i tamo proviruju pećinasti sivi kukovi. Što je ono? Ili snijeg, ili su labudovi? Labudovi nijesu, šta će labudovi po tolikim vrletima! Snijeg da je? Vele, da i jest, ma teško ti je vjerovati. Prijeko vele, da je ravan, i da su tamo obradjene i zasijane visoravni . . . Ne mučite me takvim baj-

kama, jer me eto srce boli, što ne mogu da vidim, što je i kako je onkraj Vitoše, te najveće dike bugarske prijestonice. Lijepa varoš usrećuje čovjeka samo onda, kad ima svoju planinu nad sobom i svoju rijeku uza se; Sofija nema ni rijeke ni rječice, pa da još Vitoše nema . . .

I dok stojim na uglu uza stup od svjetiljke i sav se gubim u Vitoši, mimo mene prodje sprovod, a da ga nijesam ni vidio. Potrčim niz ulicu za njim. Sprovod polagano se spušta, konji oprezno koračaju, kao da se boje, da ne pogaze štogod; pred njima krst i svećenik, a za njima nekoliko ljudi. Na kolima je lijes otvoren, pokrovac uza nj, a u njemu zakićena mlada pokojnica. Zašto je otvoren? Da se mrtva ljepotica nagleda modrog neba, po kojem je za života brojala zvjezdice, mjesecu rosnim očima šaptala tugu svoju? A gdje su zvona? Slušam — — nema zvona. Gdje su? Gdje je njihovo turobno sazvučje, da te ponese, pa ne znaš ni sam, gdje si? I danas se toliko sakupilo svetačkih stvari, pa i ova mrtva djevojčica, a zvonjave nikakove! Zvonjenje je prekrasna sanja u snu pravednika; zvonjenje je tepanje neba. Na Veliki Četvrtak se kod nas zvona zavezuju i ne zvone do Velike Subote i to su časovi čame i čovjek se naš boji, da u to vrijeme ne umre, pa da mu ne zvone zvona. Kad tko u to vrijeme umre, maj-

čine su ga, vele neki, kletve stigle. »Drvena Ti zvona zvonila!« poželi čovjek neprijatelju svojemu. Dorice! Ti mojoj duši zvonjenje, mojemu srcu tepanje! Moj Veliki Četvrtak je minuo, zar nikad Velika Subota?

Meni bude bolno, skočih u prva električna kola i dadoh se izvan grada. Munjo, vozi me!

Vani hodam po blatu novo projicirane ulice. — Dolazim do maloga potočića. Mutni se potočić žuri od Vitoša-planine pa će u Iskar bog zna gdje. I njemu, potočiću, ne dadoše, da brza po svom vijekove i vijekove starom koritašcu, koje si je sâm uredio, već mu ga nasilno zasuše i novi jarak iskopaše. Pravac te pravac, kao da on to želi. Siroče! Uzeše ti vrbe, rakite, kute i kutiće, gdje bi u zatišju grudica pjene tvoje poigrala — horo . . . Možda bi se kraj tebe i ptičica koja nastanila! Eh! Žalim te!

Otputim se uz potočić i stanem. Neka čudna pjesma, nevjerojatno. Prijeko je u voćaru kuća. Krov joj se vidi iza šljivâ i kajsijâ, a od kuće dolazi momački glas: »Ančice, dušice, sa neba zvjezdice« pjevajući je u poznatom i kod nas omiljelom napjevu . . . O, pjesmice, koja bûdi tolike mirne gradjane kod nas noću od sna, zar i ovdje imaš svog prijatelja na umjetnoj obali ovog mutnog potočića . . .? I zamre

pjesmica i podjoh dalje do nekog trulog mostića i prijedjem ga. Nigdje žive duše. Na malom brdašcu diže se usred parka lijepa palača više vojne škole, a ovamo po brdašcu borovica i bujad. Najedanput se iza jednog borovičnog grma kao iz zemlje podiže neki odrpani čovjek i smjeri ravno k meni. Protrnem, okrenem se i velikim koracima zaprašim prema gradu . . . Uh, što sam se uznojio! To sunce! . . . Još dospijem uz put požaliti Sofiju, što joj ovaj potočić nije barem toliki, kolik mu jarak iskopaše.

Prepuna tramvajska kola, množina fajetonâ, i golema množina ljudstva kao prebujala rijeka, iz svih ulica, preko svih trgova, hiti i juri onamo u jednu široku ulicu. Sredinom ceste stupaju čete pod barjacima to Sokolova, to Silnijeh Dušana, to Junaka iz svih krajeva velikoga Slovjenstva. Idem za njima. Od silne, nevidjene množice naroda ne znaš, kako da se probiješ. Jedva se provukoh uz moga druga u kolos od amfiteatra, koji zaprema najmanje dva hektara lijepog Sofijskog polja.

Po nebu oblačci plivaju, amfiteatar, sačinjen od debelih dasaka, zasjelo do četrdeset tisuća ljudi. Po tratini igrališta polegla bugarska vojska, da i ona ponese okrepe u junačkim srcima medju hladne stijene svoje vojarne. Eno, eno, ima i nebrojenih

računanih gledalaca. Eno ih po drvetima, po krovovima kuća, eno daleko u gradu na kubetu crkve sv. Aleksandra Nevskoga dvije tri crne i žive točke! O, što će oni vidjeti! Mi crne točke — oni ni točaka...

Muzika svira, publika miruje, sunce će onamo ispod Vitoše, a nema početka. Moj prijatelj se zabavlja promatrajući neko curče, lijepo curče plavokoso, ispaćena lica, a osvrće se glavicom na više od četiri strane, čini se, sad će se onesvijestiti i suze kano da joj na oči naviru . . . Bože moj, koliko unesrećenih srdaca dodje ovamo za upokojenjem i zaboravi!

Žagor se utiša, muzika neka pridolazi. Oho! Ulazi slava i sloboda Bugarske. Ulazi do stotine ljudi sijedih i prosijedih. Nekim kleca slabačko koljeno, ali se drže herojski. Presijecaju, vodjeni muzikom, junačku arenu. Osamdeset tisuća ruku dade se u pljeskanje ovoj šačici ljudi, a tu i tamo po koji zanosno mahne dvatriput kapom na odzdravlje. To su preostaci onih junaka, što znadoše na Šipkinu klancu — bugarskim Termopilama — negdje 1877., u nestašici svake municije, drvljem i kamenjem zadržati čitava tri sata golemu tursku vojsku od 25 tisuća, dok ne dodje rusko-bugarska sila, ako i slabija brojem, te nastavi i srećno završi tu borbu. Danas ti ostaci nikad nezaboravljene čete dobivaju državnu apanažu, da mogu pristojno ži-

vjeti, a Bugari ih dočekuju svagdje kao carske sinove...

Pljesak ne prestade, dok se ne smiriše heroji tamo u diplomatskom paviljonu. I sad počinju vježbe Sokola i Junaka. Uh, koliko mi toga navire pred oči! Koliko nezaboravnih slika, koliko osjećaja! Opisivati — jok! Neka opisuje, koga je volja, ja ne mogu! Vojsci, kojoj želimo, da pobijedi, dajmo prije navale ovake igre! Oči su nam suzile, srca pucala, i disati nijesmo mogli. Čovjek neki, od nas nedaleko, umrije od uzbudjenja... Mrtva ga izniješe! No — da! Kušajte samo gledati tisuće zdravih, krepkih slovjenskih Sokolova i Junaka, kako izvadjaju neshvatljivom preciznošću svoje igre itd. i vidjet ćete, što će raditi iz vas srce vaše!

A moj prijatelj namještavao cviker i pratio kretanje curčeta onoga, što se vrzijaše poput mlade kokice, koja ne može u gnijezdo, ili poput ptičice, što sa najviše grančice dozivlje i dozivlje drago svoje, a dozvati — nikako...

Drski vrapci u velikim jatima prelijeću nad amfiteatrom, ne bojeći se tolike svjetine. Sunce već raspremilo krevetac svoj tamo iza Vitoše, konjići krilaši njegovi već ržu negdje ususret konjušaru Sunčevu, a ono spokojno zatislo oči, kad se razli svjetina po mnogobrojnim i prostranim sofijskim ulicama i bulvarima vraćajući se sa igrališta kućama. Svi smo kao elektricitetom prepunjene baterije, svi, što se razidjosmo po ulicama sofijskim, svi nosimo u sebi nešto čudno slovjensko i svima nam je na umu Slovjenstvo.

Takvi bijasmo svi i svuda. Nas nekoliko dodje do gostionice k Srednjoj gori. Kod ono nekoliko, četiri-pet stolova u oskudno sjenovitoj baščici nadjosmo se i Česi i Hrvati i Srbi i domaći Bugari. E — da! Govorit ćemo, pjevat ćemo i piti slatko bugarsko vino! Dobro vino toči baj — Georgi; kod njega se krijepi sofijska literarna bohemija i — revolucionira...

I kako te samo nadjoh, o baj-Georgije! Da je meni opet doći pod onu sitnu višnjicu u bašći tvojoj, o baj-Georgije, pa da me opet onaj nezaboravljeni Mutafov, ona draga lirička duša i dvojnik Vojislava Ilijića, nauči par riječi, s kojima da te bugarski pozdravim: »Da živej baj-Georgij, goljem patrijot i gorejši Blgarin!« Baj-Georgij bi se opet uspeo na stolac i nemareći, što pod njim jadnik pucketa zbog obline i težine njegove, deklamirao bi poemu »Haidut Sider i Čer Arap«, jedinu pjesmu, što je ispjeva Kozlov, a zbog svoje krasote, udje u sve čitanke i antologije bugarske i zbog koje jedine autor Kozlov uživa doživotnu mirovinu. I onaj mali krug Bugarâ, kad sluša o strahotama, što ih počinjaše Čer Arap u sedam sela i sedam

gradova, gdje ne putuje trgovac, gdje opustješe vinogradi itd., jer se nitko nije ufao da živ pokaže, a kad dodje hajduk Sider, pa se s njim potuče s »buzdogana«, i kad sve to baj-Georgij deklamira, slušaoci se grče, savijaju, jauču, upravo tule od neke groze... I onda se dugo šuti, obore se glave, naglo se diše čekajući, dok mine groza, što se uselila u srca. A baj-Georgij donosi neka čudna vješala, na njima čudne staklenke, a u njima još čudnije vino. Čudno se toči — sve kroz neke ventile — a onda se kliče: »Živio budući prijestoni grad Bugarske, središte jugoslovjenske kulture — Carigrad...!« Ah, dobro vino ima baj-Georgij! Reci mu: »Ah, Bugari, nikad Carigrad vaš biti ne će«, on će skupiti obrve, okrenuti se, načiniti korak, a onda se vratiti k tebi: »Ne želim vas nikad više ovdje vidjeti«. I ode. Svidiš li se njemu pa i drugom Bugarinu, bude s tobom umiljat i iskreno nježan; prima te oko pojasa, zagledava ti se u oči i malo da te ne cjeliva.

Pa kad dodje u baščicu star sijed i podosta krepak starac — tamo oko desete — i sjedi pod vedrim ljetnim zvjezdanim nebom, pridolazimo k njemu, dajemo mu svoje posjetnice, a on vadi olovku i uzima bilježnice iz ruku naših i drhtavom rukom zapisuje »Vasil D. Stojanov«, te pripovijeda o svojim znancima iz ilirskog i poilirskog doba: Gaju, Vončini Mrazoviću, Trnskomu o Preradoviću i mnogim hrvatskim velikanima, s kojima je nekoć bio u svezi. Obujmio bi ga, iscjelivao, da se usudiš, i kliknuo: »Evo posljednjeg Ilirca, evo živih očiju, ustiju, koja gledahu i zborahu na sastancima jedne od najslavnijih perioda cijeloga jugoslovjenstva.

»Tko vino večera, vodu ruča, a gdje laž ruča, tamo ne večera, jer u nje su kratke noge«, takove besmislice sam drugi dan govorio. E, pa da! I guska katkad na ledu posrne . . . a ja nijesam već mjesece bio srećan . . . Ludo je uopće tražiti sreću. Sav se gubim na ulici. Hodam i hodam. Tako činim i onda, kad sam u Doričinoj varošici: tjedne i tjedne hodam i postajkujem na mjestima, gdje sam je jednoć sastao, čitave sate stojim na uglovima, kud bi ona mogla proći. I kad ju opet ondje sastanem, ili vidim, gdje prolazi ta moja izgubljena sreća, onaj mi čas naplaćuje sve one uzaludne tjedne hodanja i sate postajkivanja...

A šta je to? Kakav je to stup? To je spomenik Vasila Levskoga.

Bio je neke vrsti sluga u turskoj vojsci. Obdan je služio, a obnoć je dizao revolucije . . . Divnom spretnošću je dizao bunu sad ovdje, sad ondje u selu protiv sile turske. Tražili su ga, a nijesu ga mogli naći. Konačno ga odade — pop! Uhadjao ga, uhvatio ga noću na poslu i izdao. Na

ovom ga mjestu objesiše. Izdajniku kosti grobnica izmetala!

Tamo opet kamen, koji te sjeća, kako Bugari znadu i ministarsku krv prolijevati, ako im se baš prohtije. Krvlju si natopljena, draga prijestolnice Sofijo! Pa i Dvorac tamno-žuti dvor carski — i on je obzidan jakim, visokim zidovljem i zarašten čitavom šumom svakovrsna drveća, a nema upravo ništa, čim bi privlačio publiku, kao što to imadu drugi vladalački dvorovi. Osim vojničkog kasina, nekih novih poslaničkih domova i možda kojega novčanog zavoda, nema nijedne kuće, gdje bi mogao zastati i gledati Prozori su pusti. Bugarin voli sići na ulicu, nego pogledati na nju.

Idem dalje i evo me u ulici, čiju je čitavu jednu stranu zapremio čovjek s antikvarnim bugarskim, ruskim i francezkim knjigama i časopisima to naučnog, to zabavnog sadržaja.

Zaustavim se i ogledam tu zamamnu robu. Kupio bih, ali daleko mi je kuća... O, daleko, daleko je moja kuća! Tamo zvone zvona, bruje orgulje, koje nagone na plač i bude »Misao na vječnost« ...

Eto, drvenim plotom ogradjeno dvorište, a u njemu džamija bez minareta. Oko nje u korovu i dračinju kamenje s napisima latinskim, grčkim i turskim. Arheoložki muzej je smješten u toj džamiji. Vidi

se, Bugarima nije mnogo do povijesti i njezinih spomenika. Oni su ljudi od računa i sadašnjosti. Oni poznaju geografiju i etnografiju svoju. Znadu za sebe. Svaki Bugarin, ako ikako može, putuje po svim krajevima, gdje obitava krv njegove krvi. Razgovaraš ti hrvatski, on bugarski i za mnogu našu riječ zna točne medje, kud se govori u njegovu narodu. »Jest, jest, i mi imamo tu riječ tamo, tamo i tamo«, te nabroji nikad nečuvena imena mjesta to u sjevernoj Bugarskoj, to u Rumeliji ili gdje u Makedoniji.

I ja sam u džamiji. Tuda su nekada sofijski muslimani bosonogi šuškali, sjedali, bacali se na koljena i klanjajući se udarali čelom o pod, a sad su u njoj Bugari smjestili iskopane historijske spomenike, velike rimske lonce, zapravo burad od nekoliko akova; po stijenama ponizali reliefe grčkih bogova, božica, donijeli od nekuda čitava konja s konjanikom gotovo u naravnoj veličini. Tako lijepe stvari, zanimive za arheologa. A ja tužan, što se u te stvari tako malo razumijem, gledam desno, lijevo, pogledavam na galerije i gledajući sračunavam vrijeme, što ću trebati, dok sve obidjem.

I onda — stoj! Ne, to se nikad ne zaboravlja! »Čerešovo topče« iz aprilskoga ustanka u Panagjurištu 1876.! Gledam i postaje mi vruće. Tu su dva točka i na

njima drveni top. Pravi pravcati drveni top! Rub mu bijaše okovan željeznim obručem. Točkovi su primitivni na drvenoj osovini i vidi se, kako su rabljeni. Još danas sa njih vise treščice, što im je kameniti put sadro. Topče, topče! Sa Vitoše, vele, vidi se grbina Balkana, a niže Balkana je Srednja gora. I ona se lijepo vidi sa Vitoše, a u Srednjoj gori je gradić Panagjurište. Ozbiljni i ponosni Panagjurištani su tebe — čerešovo topče — dubli, s tobom po Srednjoj gori se šuljali i junački se borili, junačkije od svih ustaša bugarskih. U tebi je — topče — najrečitiji spomenik očaju. O, topče — naivče!

I prošao sam okolo i vraćao se k topčetu, razgledao drugo krilo i vraćao se k topčetu, uspeo se na trijemove, vidio mnogo lijepih stvari starobugarske kulture, lijepe zbirke starih novaca, uresa, galeriju slika i opet sam se vratio k topčetu, stojao svaki put pred njim tronut i bolan i kad sam izlazio, još sam se okrenuo ... Kad sam uveče pripovijedao kod baj-Georgija o topčetu, dobroćudni se baj-Georgij gotovo rasplakao. I kad kliknuh, da nikad ne zaboravih deklamacije Čer Arapa i hajdut Sidera i topčeta, baj-Georgij iznese opet ona čudna vješala sa čudnim staklenkama i opet se uspne na stolac i odeklamuje pjesmu. Uz nas bila odlična mala porodica i gospodja se grčevito stisla pod kaput k srcu muža

svojega stenjući od groze. E — da! Baj-Georgije rodom je iz Panagjurišta...

U Sofiji sam se posve udomaćio. Što za to? I Konstantin Veliki, rodjeni Nišanin, rado je ovdje boravio govoreći, da je ovo njegov Rim. Neki carevi rimski rodiše se u okolici ovoj, te se kao čobančad skitahu za ovcama po grdosiji Vitoši, a Pretorijanci ih dizahu na prijesto i bacahu s njega. A šta car Trojan s kozjim ušima? Za njega vele, da je imao svoje prste kod osnivanja Serdicae Ulpiae. Atila je s Hunima ovdje robio, a onda zapalio varoš, da mu vidno bude na polasku . . . Dodjoše Slovjeni i Serdica postade Sredec. Braća Šišmani zbog tebe se gložahu, Sofijo draga, osam godina. I onda dodjoše grozni gazde, koji te na prijevaru dobiše i kroz puna četiri stoljeća su mastili zemlju bugarskom krvlju. Nitko nije Sofiju olako dobio, već je svaki put krv potocima protekla, kad se tko htio u njoj nastaniti, ali kad dodje dična ruska generalina Gurko u prosincu 1877., dobije ju bez kapi krvi. Je li, Sofijo, Gurko i mi sada! Ne? Kad te ono Gurko zadobio, bila si blatno selo, te se moralo ulicama jašiti, da se ne utone u blato, a sada — lijepa moderna varoš, uzorno čista i od velike budućnosti.

Nama je dobro ovdje, draga gospe Sofijo, medju ovim tvojim gradjanima, koji su većim dijelom dospjeli iz Makedonije

amo u slobodnu državu, upravo dojurili, jer je teško bez slobode.

Makedonci imadu veći dio trgovine u svojim rukama; Makedonci zauzeše veći dio bugarskih državničkih stolica i viših činovničkih mjesta, jer su upravo Makedonci najbistriji dio bistrog bugarskog naroda. Domaći ih ljudi poprijeko gledaju zbog toga i to je jedan od glavnih motiva, zašto Bugari toliko poduzimaju oko oslobodjenja Makedonije. I tako su kod jednih narodni, kod drugih ekonomski motivi, pa su time svi zainteresovani od prvog do zadnjeg, da i ne govorimo o trećima, koji nemaju ono, što je najsladje — a to je divna i krasna Sloboda. Otud tolika jednodušnost i vika: Mi na vojsku toliko trošimo i vojska mora da učini ono, za što ju uzdržavamo.

I kad prodje dobar komad noći, vraćam se niz lagašnu nizbrdicu kući, a praznim i pustim ulicama odjekuju samotnički koraci.

Evo džamije. Tu treba skrenuti lijevo. Tu je »kafene« Makedonija, ali sve već spava. Stojim na uglu i smišljam, što bi. Rado bih ispio findžan crne. Smišljam i obazirem se desno i lijevo. Tamo dalje od džamije diže se golema sjena kupališta. Kad sam prvi put motrio tu zgradu, mislio sam: gle, kako lijepo Narodno sobranje imadu Bugari. No poslije mi rekoše, da je

to banja — kupalište. Odmah do džamije staro je kupalište, ali je bilo pretijesno.

Za mnom odjekuju opet koraci. Dvojica su. Bugari. Debatiraju i razabirem: »Šta Česi, Hrvati? To su nama tudjinci, »Švabe«. Srbi su nam . . .« i ne dovrši srbofil. Smete ga moja sjena na uglu, ali čujem, gdje nastavlja udaljujući se od moga ugla.

Krenem se i ja. Pustu ulicu oživljavahu vatre u pećima pekarnicâ, koje su odmah s ulice. Izdaleka se čuje bubanj muzike, u zraku se rasprskuju svijetle raznobojne kugljice vatrometa, tamo na uglu viču supijani Bugari, priprosta kočijaška ili nadničarska čeljad. Udjoše u birtiju, dok prispjeh do njihova ugla. Birtija je otvorena i kroz vrata dopire na ulicu neka pjesma uz pratnju harmonike. Vidim: utovljeno muško čeljade nepomično kao od voska — ama sasvim tako — sjedi za nekim stolićem, po njem prebire prstima, pjeva srpske pjesme i koketno se smješka gostima, sav sretan, ako ga tko časkom pogleda. Neugodno ga je gledati. Treba si pomisliti ovako okrupnu, bucmastu figuru, da miče samo očima i pjeva . . . Odoh kući.

I svàne zadnji dan moga boravka u Sofiji. Razidjosmo se. Svaki je imao svoj kutić, gdje je kroz dan boravio i provodio večeri, a sad, hajde, razidjimo se. Nekoji već odoše kući.

Sve ću obići, što mi je omiljelo u Sofiji i onda — kuda bilo. Potražim prijatelja novoga u redakciji »Narodni prava« K. Mutafova. Posrčem kod njega dva findžana crne kafe, a onda otumarasmo u grad. Sunce žeže i otjera nas mimo Narodnog Sobranja, teatra pa u Gradsku bašću — »Gradskata gradina«.

Tu se slave oproštaji. Odasvuda sentimentalni izražaji i zavjeravanja, kako se nigda ne ćemo zaboraviti. Tamo grupa mladih Bugara pravi ovacije profesoru Caru. Njegovi djaci s hrvatske univerze ga pozdravljaju. Ovdje mladi Srbijanci, Dušanovci, uzdišu za bugarskim djevojčicama, s kojima sinoć gledahu vatromete, a ljuvene im iskrice padahu u mlada srca. Puna su im srca i ne znadu, što će i kako će. Pišu im karte i uznemiruju stotine ljudi, da se potpišu. Medju nekolike takoviće i mi zapadosmo. I podiže čašu piva jedan, te nazdravlja: »Hrvati, Slovenci, Bugari i Srbi treba da se ujedine! Od danas više neka ne bude ni Hrvata, ni Slovenaca, ni Bugara, ni Srba. Svi treba da uzmemo novo ime kao naše zajedničko narodno ime: Soko, Sokoli, a naša velika domovina od Triglava do Crnog Mora, Carigrada, Egejskog i Jadranskog Mora neka se zove Sokolija . . . Podižem čašu: da žive Sokoli, da živi Sokolija!« I ispije čašu do dna. I naš dragi zanešenjak — dao

mi je i adresu svoju, kamo ću mu javljati o uspjesima propagande nove njegove Sokolije — zbori tako plameno, kao da je opet kod vatrometa . . .

U sve ove dane imali smo vašar, dobar vašar, trčali smo i nijesmo imali kad da mirno sjednemo i prebrojimo novce, što nam pazari donesoše. Tako biva uvijek pa i sada.

Sjest ću pred »kafene« Makedonija i odmorit ću se. Slušao sam zveckanje sarafa t. j. mjenjačâ novaca, sa srebrnim levima i komadima od dva leva i gledao, gdje koračaju pred svojim tijesnim ložama: korak dva amo, korak dva onamo vrebajući inostrane žrtve . . .Uz put prodaju »tjutjun« t. j. duhan, a Židovi su. Španjolski su to Židovi, koji pobjegoše ovamo za španjolske inkvizicije i danas mogu reći, da su najstariji sofijski gradjani — upravo prasjedioci. Za turske vlade iza Bugara najbrojniji u Sofiji.

Tu pred džamijom vidjeh bugarski trg: čitave svežnje peršina, rajčice ili paradajza, paprike i drugog znanog i neznanog povrća, pa lišća vinove loze. Seljak drži gusku pod pazuhom i prasence na užetu. Šćućurio se i čeka kupca pritežući k sebi nemirno prasence i utihujući gusku. Do njega neka žena s pijetlom, punokrvnom ništarijom, koji i s babina krila vreba na zrnce i kokošku . . . U što toliki peršin

i luk? Idi u gostionicu, naruči kebapčike t. j. čevapčiće i dobit ćeš zdjelicu punu kosana luka i lišća peršinova uz kebapčike. Čemu lišće lozino? Sarma, gospodine, najfinija sarma zavija se u to lišće . . . A punjene paprike, paradajzi, no to je i kod nas poslastica . . . Guščicu dobiješ za lev i šezdeset stotinki, a prasence — ne čekam već idem dalje. Voće, čitavi tovari voća i sve ide. Bugarin živi od povrća, voća i — opet povrća. Za to i ne pije mnogo, a kad i pije čašu piva, opet dobije na tanjuriću povrća . . . Moj prijatelj kliče: »Kad podjem u penziju, ovdje ću živjeti, jer je ovdje silno jeftino. Pomisli: guska za 80 krajcara. Guska, gospodine, guska!«

Malo niže, tamo iza džamije stoji gostiona, bolja gostiona. Tamo sam jeo jedanput. Bog zna, tko je iza koga dolazio i svi moradosmo sjedati na klupu iza stola redom. Ako neišteš, nikad te ne će pitati, što želiš, nikad ponuditi. Sjedi, ako hoćeš, od zore do mraka. Tamo htjedoh dati nešto sitniša konobaru. Susjed me opomene, da to ne činim, jer se to protivi demokratizmu. Ne protivi se to samo demokratizmu, nego i bugarskoj štedišnoj prirodi. Taj ne izda ni jedne stotinke suviše. Tu će i ležati uzrok pritajenog spora medju narodom i carem: Ovdje demokrata, tamo kavalir s tradicijama . . . Ne šmekamo se, gospodine!

I dok se nama pričinja, da živimo jeftinije ovdje nego kod kuće, evo mnogi sofijski listovi pripovijedaju o perušanju gostova i kude gostioničare i trgovce: »Uljezne u dukjano, oskubat go, uljezne u hano, oskubat go, uljezne u birarijata, oskubat go . . .«

Svuda jedeš hljeb po volji, a plaćaš jednako za malo i mnogo. Juče sam platio za hljeb čas pet čas deset stotinki, a i danas tako. Kako sam komu pod ruku došao. Isto tako pivo, vino i sve. To je konačno svuda i kod nas tako, a i u Ljubljani sam plaćao skuplje govoreći hrvatski, nego govoreći slovenački.

Odbacim novine i gledam apatično preda se. Ubija te put, vrućina, mnogi i raznovrsni utisci, kuhinja sa puno paprike, peršina, paradajza i posve drugojačija priredba čini, te si većim dijelom gladan. Kako da se raduješ i da budeš veseo? I pomisao, da ideš dalje na istok na Crno More i ono naslućivanje dalekih krajeva, čarovitih svijetova na njegovim obalama — ne već samo očekivanje naslućivanja čini, te trneš od tjeskobe . . . Sjutra ću poći, ako Bog da, sjutra . . .

Sofijo, ponose carstva Blgarije! Skini zastave s kućâ i stupova, otjeraj strance, pa da vidim tvoje svakidašnje lice, tvoje običaje, kad su med sobom sami domaći ljudi. Rad bih vidio tvoju svakidašnju odjeću!

Što li rade tvoji gradjani, kad ih nitko ne gleda?

Ovako su posve zgodni i svi vjeruju u svoju budućnost do megalomanije; svi se pričinjaju, da su upućeni u sve svoje javne zadatke i poslove. Sad je jedna politička stranka jača, druga slabija. I vodje slabije stranke uvjereni su, da će za dvije-tri godine na vladu, t. j. imat će većinu u sobranju. Toliko su uvjereni, da svi rade po klubovima i redakcijama badava, ali s računom, da će se za kratko vrijeme dobro naplatiti. I dok slušam te pripovijesti, zvuči mi negdje: »Sad oni grabe, a onda ćemo mi.« Pa kad sjedim časkom sâm na uglu »Makedonija kefene« ne mogu razabrati, da li mi je to upravo netko tako kazao, ili tek u tom duhu pripovijedao.

E, sa Sofijske željezničke stanice odjuriše danas dva posebna voza s gostima: jedan prema Caribrodu, drugi prema Varni. I sad bih trebao i ja da podjem. O, da se podje! Stotine Čeha se organiziralo za izlet do Carigrada. U času se organiziraše, a nas dvadesetak-tridesetak Hrvata nikako ne možeš složiti . . . Svaki hoće na svoju ruku, svaki daje svoju putnicu potvrditi i svaki pojedinac plaća toliko i na našem i na turskom konzulatu, koliko stotine Čeha, koji si dadoše izdati putnicu jednu. Stotine kruna hrvatskog novca bačeno uzalud! I pravo je! Em smo — Horvati, vrag ga dal!

Još jednom — s vidiranom putnicom i jeftinom željezničkom kartom, koja ništa ne stoji — prodjoh se gradom, obidjoh Carski Dvorec, taj nedogradjeni i renovirani paša-seraj, kamo je sirotica raja u procesijama dolazila i klečeći upravo pred pašom predavala mu turski ispisane molbenice, da ishodi milost i zaštitu od ubirača desetine i nemoralnih grčkih popova, fanarijota, najužasnijih pijavica sirotne raje. O, vrapci i vrapčići, da vi znate, kako je odavde uzdisanje očajničko pred Višnjega gore odašiljano, ne bi tako živahno, vragoljanski ćeretali i krilašcima otkidali lišće . . . Ali da, vi ste prema njima kao princi zaštićeni . . .

Sunce i opet sjeda. Izadjoh daleko u prostranu šumicu s umjetnim jezerom, na kojem evo u predvečerje cvjetaju lopoči, labudi za grmlje se sakrivaju, a dobroćudni bugarski kavaliri, prateći gospojice, postajkuju na obali i gledaju ribice s toliko blage naivnosti i djetinjom nevinom radošću. O, te djevojčice! Koliko nijesu baš lijepe, ama umno i pronicavo im je oko.

Bugarski Junak s kapicom češkog Sokola obuhvata me oko pasa, te mi preporučuje, da se svratim u Trnovo, u staru bugarsku prijestonicu, a Junak s kapicom srpskog onog Dušanovca mi došaptava, neka se radje svratim u Pleven, da vidim to veleslavno razbojište. I onaj s desne

hoće Trnovo, a ovaj s lijeve Pleven, te se prepiru, što više vrijedi. Neka, neka, poći ću ja i ovamo i onamo, ma da mi je već svega dosta.

Umoran sam. Da ipak krenem kući? Kako ću izdržati toliki put! E, ne dam da mi srce kroz čitav život predbacuje, što ne iskoristih zgode.

Zbogom! Zbogom, mili Junaci! Zbogom Sofijo! Dat će Veliki Bog, poživjet ću još koju godinicu kašljajući i doći opet ovamo. Vitoša-planino, doći ću i popeti se, da vidim, što je onamo iza tebe, s tebe ću gledati Srednju goru i naslućivati — otkud Čerešovo topče!

Zbogom!

IV. Sofija-Pleven.

Uh, što nas ima! Svi hodnici prenapunjeni i nitko ne može s mjesta. Kupeji su još — ah, ta kud će biti puniji. Gle! Svatko ima nekoga, a ja sâm. Opraštanja i potrage za bilo kakvim mjestom u punom su jeku. Nasmijem se. Što nas ima, svi, ama svi bi rado drugo mjesto . . . Gura me ovaj, gura me onaj, a ja se ne dam s mjesta. I dvije muhe su s nama na hodniku. Odakle vi, frajle? Domaće nijesu, već su od nekuda doputovale. Možda su iz Srijema, možda od Soluna, modža sa žalova Crnoga mora, a možda — i ja se opet na-

smijem. U to se netko gura, odnese mi šešir s glave, pa ga umalo ne pregazi — moj klapšec . . . To bijaše gospodin s tovarom jastukâ . . . Ne ćeš — ne! Tu se i ne stoji, a kamoli po jastucima proteže, dušmanine mog klapšeca! I muhe mi je otjerao . . . grom i pakao!

Idemo! Zbogom Serdica, Sredec, Sofija! Mi krećemo preko tvoga polja prema sjeveru, gdje neki dan ugledah Balkan, za me oduvijek čudo od planine, a da ni sâm ne znam po čemu.

Jutro je, a ljudi žanju žito. Pjevaju li žeteoci? Pjesme su žetelačke tako mističke. Moju majku sam mnogo puta pitao, da mi kaže, što pjevaju žetelice, a ona je — šutjela ili je progundjala neke riječi i ostavila me u čudu.

Sofijsko polje je podosta rodno, mora nekud i odvažati žito. Ta ne bi Serdi živjeli, ne bi Atila sa svojim hordama tako pomaman ovuda palio i robio, a Pečenezi ne bi se dali ovuda kolonizirati od bizantinskih vlasti, da budu Bugarima pokora radi nepokornosti, kao što su i Turci, bojeći se njihova ustanka, naselili ovuda Čerkeze, koji iz ruskih provincija, sedamdesetih godina prošlog vijeka, u Otomansko carstvo dobjegoše, a vlada ih porazmjesti medju Bugare, podijeli im puške, sablje i druge vojne potrepštine, pa su oni pazili na svaki mig Bugara te udri po

njima. Ta lijena čeljad, čitam, zaustavljala je putnike na otvorenom putu i polju zahtijevajući pare. Uh, a šta je krala, otimala!

I mi jurimo, jurimo prema Balkanu ništa se ne ustavljajući. Tamo se poljem pomiče siva pjega. Znam, vidio sam i u Sofiji. To su bivoli, obično tegleće blago. Još dalje piknjice bijele: ovčice su ono kod zajutarka. Travku pasu, a rosicu piju.

Evo nas uz Isker. Čudno mi je. Mi jurimo u Balkan, a niz vodu. Kako to? Znam, dok sam bio lakat čovjeka, pedalj muž, a otac je moj znao doći s puta i pripovijedati, kako ima kraj, gdje potok gore teče. Svi smo se čudili i vjerovali njegovim bajkama. Učio sam zeru o hidrostatičkim zakonima, koji takovu igru prirode ni pod kakovu cijenu ne dopuštaju, ipak sam dugo sumnjao o valjanosti takovih zakona. Ljudi me razuvjeriše, a evo — Isker me opet zavadja... Kako i ne bi: rijeka koja teče prema planinama i to još prema — Balkanu... molim! I sve čekam: okrenut će se, nije lud taj Isker. Ne mari on, već teče, a mi za njim, kao da nas vôda za ruku. Mi naviše, Isker naniže . . . I bude pod nama do 8—10 metara. Duboko korito je u novog našeg vodja, a on se praćaka po kamenju i šumi. A onda postaje žut, pa crven. To je on od zemlje takav, priča mi baj-Dobrev, moj suputnik. Bio je

na slavi liberalne partije u Sofiji, a sad se vraća kući u Pleven i tumači mi eto, oda šta je Isker crven. Mene stisnuše ljudi u kut, gdje je ulaz u prostor, kamo se ne ide tek na kihanje i čačkanje kutnjaka. Ovamo nose majke dječicu, a ja očajavam, jer — teško je stajati tako dugo.

Izmjenjujem noge: sad pati desna, sad lijeva. Neka bi to, ali vidim malo pa ništa. Isker protječe kroz uzahnu dolinu, zapravo klanac ili još bolje: korito, kojemu su obale stotine i stotine metara visoke, a naliče na grdosije od zidovlja. I ako hoću barem nešto malo da vidim, moram čučnuti. O, srsi, koliki me prodjoste! Bože, tako velebnu groznicu želim angjelima!

Sad jurimo, sad pritežemo konjče naše željezno, da se u tunelu ne poplaši, sad se mičemo puževom brzinom, kad se uzjoguni i razbjesni, a strah ga je, da se ne strovali u rijeku niz zidanu strminu. Eno po stranama se veru goveda, malašna goveda, što naliče na našu ličku bušicu. Do njega jadno odjeveno pastirče, koje kao skamenjeno drži nešto kao dvojnice u rukama i za nama zapanjeno gleda. Gdjekoje drvce kržljavo i grbavo, a onda drva, sitna poput suvaraka složena, čekaju, dok dodje čovjek s magaretom i da ih natovari i snese dolje. Jer eno — nema tu puta za kola. Tu se sve mora tovariti na jadno magarče i konjče, koje će svojom poslovič-

nom sigurnošću znati saći niz takovu strminu i po tako uzahnim puteljcima. I kad još većma čučnem, mogu vidjeti i pogdjekoju kućicu. Malu, nisku kućicu ima taj sin balkanskih visova i klanaca, u koju, čini se, četveronoške mora ulaziti. Pa onda daleko gore naslućuješ kao tavan, a po njemu se zlati pšenica i zob se bjelasa. Ne, to je samo časovita slika, a u drugi čas te već presenećuje šta drugo. I brda i pećine i stijene naliče na pregoleme utvrde zidovljem ovjenčane. Da nije ovog sjajnog sunca i bijelog dana, već da je noć sa desetak sjajnih, punih mjeseca na premodrom nebu, mislio bi, da su to kule i ne bi nikako mogao shvatiti, kako bi ovako divno zarubljene, zaobljene pećine same postale ovakove bez ruku i dlijeta majstorova. Ali — ovako — ma i ne htio, moraš vjerovati tome čudu od prirode. Jer eno, kukovi vire od pećine u stranu, kao da su udešeni za stražu malih gerilskih četica hajdukâ, koji zaista po ovim okucima šuljajući se osvećivahu zulume turske. Nevidjen od očiju putnika uz Isker, neshvaćen zrnom puške njegove, jer je sa svake strane zaštićen bio, mogao je skinuti čalmu, kome je samo htio, skupa s glavom.

Već nijesam mogao izdržati toliko stajanje, podjem po vagonu, možda bi se ipak našao ma gdje komadić mjesta, da sjednem. Nema ništa. No! Tu je jedan

mladi par, od kojeg je ženskoj jedinici pozlilo, a muška se jedinica kini, da ublaži te nadobudne patnje . . . Iz toga su kupeja neki putnici izašli i podmićuju želuce, koji hoće da budu solidarni s želucem ženske jedinice, pa izadjoše na hodnik, da srknu svježeg zraka. Eh — oprobat ću se. Prekoračim oprezno neka mjesta poda i sjednem malo.

Prijedjosmo Isker i tu se nadjoše velike jaruge, a po njima teče pritoka Iskeru, pritoka, koju bi mogao provesti svu kroz dobru trstikovu cijev . . . Gle, ta malena benica ima toliko korito!

A ja prislonim glavu k prozoru i smotrim komadić modroga neba. Visoko, visoko gore zrakom kolaju dva orla, a malo dalje treći. Polagano, majestetično se približuju jedan drugomu, kao da diplomatiziraju o podjeli carstva svojega.

— O, gospodine! Ja Vas poznajem, — javi se jedna dama u rdjastoj putničkoj mantilji. Lice joj je bijelo i suviše. Kad mi reče, tko je, sjetio sam se, da su mi još kod kuće govorili, e da će se ona negdje kod Siska nama priključiti. Preporučivali su mi njezino društvo, jer mi uz nju — rekoše — ne će biti dosadno. I zaista! Što ta ne umije da priča! Za pet časaka sam znao, da je digla na mjenicu putni trošak i da »ima još kavalirâ«, ma da se govori, e su izumrli. Ona ih nadje. Pola

Sofije je osvojila. Doznao sam, da je bila u Sofiji osobito srećna, te je našla jednu glasovitu gatalicu iz karata i ta joj je gatala. Začudi se dama, što ja za tu znamenitost nijesam saznao i pohodio ju. E — ne boj se, saputnice moja — bio bih ja i za nju saznao, da sam ikada gledao u kartama kretanje moje sudbine . . . Konačno izlazi prilično na isto, da li te drugi namagjaruje bajkama, ili se sâm vlastitim mozgom tučeš u glavu; ali vrijedi i ona o protekciji vlastite uši . . .

Domala evo i druge dame. Stara znanica s puta. Jedanput sam s njom putovao prema Varaždinu, drugi put se ona vraćala s puta po Češkoj, a ja s njome od Dugog sela prema Zagrebu. I u ličkom brzom poštanskom vozu nadjosmo se jedanput. Sjećam se, onoga puta sam bio zabavljen jatima vrabaca, što bjegahu pred našom zaprašenom ličkom arkom Nojemovom.

— Molim Vas, reče mi, pustite me onamo, a Vi se pomaknite amo. Progoni me neki Bugarin, stari jedan gospodin. Molim Vas, okrene se znanici svojoj, zameće sa mnom razgovore i prima me rukom sad ovdje, sad ondje . . . Ja ću pasti u očaj . . . Osmijehnem se: ta ovako ravnodušno se ne očajava . . .

Oh, da prestane ta trka i zvrka! Zašutila ta kolesa, da čujem, klokće li Isker, da li mlinovi klopotaju! Žao mi je Balkana, mene je meni žao, što nijesam smogao smirene duše sa sjedala gledati nepriispodobive krasote jedne gore, kojoj sam toliko osjećaja u životu mojemu znao posvetiti. Žao mi je, što mi kobnim slučajem nije dano, da donesem evo ono, što je zobala duša moja, kad sam časkom smogao vremena, da gl'ednem neopisivosti kraja, za kojim sam toliko željkovao. A nije ni šala vidjeti tanki a dugi mlaz vode, kako se poput užeta spušta niza stijenu, dok mu ne znaš iskona i ne dospiješ vidjeti, kako pršti udarajući o tle kamenito. Nije šala, brzim se vozom voziti jednim od najslikovitijih klanaca Evrope i Svijeta, a ne imati zgode mišicama dati pokoja, samo da se duša opaja i naraji raja. Gledaj modro nebo, orlova nema, strâne crvenog Iskera gledaj, pećinâ s grozotama nema. Isker sâm umirio se, kao slovjenski borilac prije smrti; pripitomio se. Bore oliti nabori na površju njegovu jedvice se vidjaju. Orlova nema više; za nama su ostali. Posljednji orlovi u Elisejni jesu kablovi, što po užetima od kovne žice jure iznad nas noseći u sebi tovare crnoga zlata. Tu je ugljenokop i mala se tvornička varošica uspinje strmim uzbrdjem, kao miš, kad hoće iz mišolovke.

Onkraj Balkana nastaje drugi život. Ljudi drugojačiji, ponude njihove su dru-

gojačije. Tu ti dolazi na um: Bugarska nikad ne propade. Uzmite glagol »raditi« u svim načinima, vremenima, brojevima i licima, sačinite od toga kulu narodnju i podjite i tražite neprijatelja, koji se ufa udariti . . . Ha! Strpite se! Imam kad, da Vas uvjerim.

Još koji humac s obligatnom krunom kamenitom okrunjen, a mi još svedjer uz Isker. Taj bi mogao nositi korabe s naše Kupe, a i po koju veću ladju. Nosi li? Eno tamo smedje-sivi krovovi velikog sela. Nije li to Pleven? Pod brdom mu je krasna škola — ali nije Pleven. Do Plevena imademo još dva sata.

Što je daleko bilo sada je blizu. Zna se i pozna se. Kad se kod nas približuješ većoj varoši, osjećaš to gledajući urednije kuće uza cestu, možda i tvornicu, a nada sve — birtije za sajmare, dok blizinu Plevne poznaješ po spomenicima iz rata 1877.—1878. Tu je na lijevu ruku spomenik, gdje se Osman-paša morade predati. Svi nahrupismo, da vidimo. Za čas moradosmo opet na desnu stranu nahrupiti, jer eno opet spomenik.

I onda stadosmo. Ja više nijesam sâm. Gospodje me mole, da im budem zaštitnik. Muška je, vele, glava muška. Sunce pali. a mi sjedamo u tijesni fajeton. Ona prva dama smogla je vremena, da k bijelome licu pridoda stidljive ružičaste boje. I dok

ću ja ovo, ono, čujem, gdje i drugu damu nečim živahno nudja. Pogledam: krpica ružičasta papira . . . Eh, dok mi posjedamo, dok složimo noge — što je oduvijek u tjesnoći nemali problem — prodje i vremena . . .

A sunce pali, ono je nasilno, ono je žestoko i hoće da bude u pravu. Sve je satjeralo nasilno sunce u gajbicu krotiteljsku, i pticu, i travku, i list. Da se ma što makne! Jok! Ne da ono, jer je na zenitu, na vladi. Razapinjem kišobranac moj, pratim sjenu njegovu, okrećem ga, da što bolje i pravednije zaštićuje dame, a i ja da ne ostajem kratkijeh rukava . . . Znam, prva dama misli na onu iz Sofije s kartama, druga na Bugarina, što ju nemilosrdno progoni, a ja — ja pratim sjenu, kako pada po plećima i ne govorimo ništa.

Fajeton diže prašinu i igra se krivulja po suviše izbočenoj cesti upravo lutajući s kraja na kraj.

I dok se plašim u duši, što ću morati još dugo ovako zgrčen sjedjeti, jer nema traga blizini Plevne, eto nas pozdravljaju male kućice u voćarima pa, kuće bez voćara i mi smo u gradu. Pred nama eno mnogo fajetona i pomiču se sad desno sad lijevo. Dva su tuj hotela i neka jaka ljudina komandira, kamo će koji fajeton pristati. Ruke su mu u džepu, samo glava radi. Čini se, da mu se jaki nos produljio

u džeram, a on ga diže i spušta u smjeru, kuda će fajetončik da skrene. Uljudni baj Dobrev mi još u vlaku reče, da kod njega odsjednem, a ovaj muskulozni čovjek s džermom od nosa mahne našemu na drugu stranu.

— Imamo — veli sobarica — »pojatu« s tri kreveta. Mi — dame i ja — jesmo u neprilici, ali se dama, što voli »trampuhe« i vračare brzo snadje: — E, pa ćemo svà tri, šta tò smeta. Ta — on je naš... (a to bi ja imao njihov biti...).

Stepenice uske, strme i drvene. Soba lijepa sa balkonom, na koji se ne staje bez zebnje i straha . . . Svako ima papuče pod krevetom, ima češalj i kefu, čega kod nas ne nadješ u hotelima.

Kako da podijelimo krevete? Kako ćemo uveče lijegati, a ujutru se dizati? Sasma kao u priči: »Vuk, koza i zelje«, gdje vuk zelja ne će. Ovdje su ali dvije glave zelja ili kupusa, a ja ne znam, što sam, da li vuk ili koza...

Donesem iz dućana jednoj jedno, drugoj drugo, — a onda me istjeraše napolje iz sobe, ali da budem na hodniku, ako kojoj štogodj ustreba. Sasma ugodno... A otići ne smiješ, jer te svaki čas zovu pitajući iz zaključane sobe, da li si ovdje. Sasmo ugodno...

Baš sam ja ptica skitalica. Lunjam po svijetu i evo moram stražu stražiti i osluškivati, kako se moje štićenice peru, kako se rede, i kako me pitaju, jesam li ovdje. A ja bih se mogao proći gradom, tim razbojištem. Mnogi se naši ljudi još i danas sjećaju, kako su gutali vijesti s tog preznamenitog bojišta, kako su na slavu pobjede nad žilavim Osman-pašom, što se ovdje utvrdio bio god. 1877., bile kod nas rasvijetljene ulice, zakićene kuće barjacima narodnim, a i danas još čuje se za mračnih noći, to na selu, to u gradu, samotnih ljudi-lutalica, gdje pjevaju: »Po Bugarskoj krv se lije, oko Plevne i Sofije«. Rado bih se prošao po tim negdašnjim mahalama, što moslimskim, što kršćanskim, jer sam željan vidjeti, imali tu ljudi starih i starosjedilaca, ili su svi po mauzolejima sakriveni . . . Ima li tuda još živih ortaka onih plevenskih hajduka, što se odbijahu u goru. Odbijahu se i Turci i Bugari. Dosta zanimljiv sport. Ne mogu, umoran sam. Legao bih, ali kako ću. Štićenice se moje dogovaraju, da će malo leći. Dobro; idem i ja; ta ne smeta ih noću, ne će ih ni danju smetati . . . Da — jest, ali otišla samo jedna na počinak . . . Samo jedna . . . Nešta to meni Usud kao klipove pod noge baca . . .

I evo dolazi do nas stari popo sa još dva gospodina. Popo ima zlatni križić o vratu, a po križiću mu šetkaju okrajci prebijele okrugle brade, kao da mu se mjesec,

malo prije nego što bude pun, objesio od uha do uha . . . Star je, star, ali ga život nije isprebijao. I on hoće, da mu hvalimo Bugarsku, da se divimo Sofiji, a Pleven da nikad ne zaboravimo. Drage volje!

Dosada mi nije nitko bio vodičem, nitko mi nije nigdje na široko tumačio; bio sam svoj i tek kadikad se koja dobra duša našla, da mi rekne onako usput koje objašnjenje. A evo: mi izidjosmo iz našega hotela i čovjek onaj pred nama stoji kao i prije; i fajetončiki su ovdje kao i prije, a i kreću se dobričci, kako on maše glavom, za koju se čini, da joj se nos produljio u džeram . . .

Opet ćemo se strpati i povest će nas na brdo, na humac, što vlada Plevenom. Tako bih rado bio sâm! Oduvijek se srce moje srećom napunja, kad se nadjem u nijemoj samoći i neprisiljenu miru; gledam oko sebe u manje i veće daljine. Tumáči nam gotovo daju, a to gotovo je po njima zgotovljeno, ako već od druguda gotovo ne uzeše.

Mauzolej! Dobro. Podjimo u mauzolej! Tu je trg, na trgu nova kapela, u kapeli ikonostas i sve kao obično u pravoslavnim crkvama. Tu se prodaju tanke voštanice, stari dobri crkveni posao, koji hoće da istisnu karte razglednice . . . Neka žena nudja i brošure. I ove dodjoše, da zataru stari dobri posao crkveni. Brošure

govore o plevenskom razbojištu, razglednice prikazuju mauzolej i njegove dijelove, a svjećice, te drage tanke stvarčice, jesu tek, da ih pališ herojima za dušu.

I onda treba se spustiti u donje, podzemne odaje. Tu su velike staklom pokrivene škrinje, a u škrinjama kosti i lubanje. Lubanje su oboružane jakim zubima. Da nijesi u kosturnici, mislio bi, da si kod crijepovlja propala lončara . . . O, ne, lončar ovaj obogatio se slobodom, gavanskog je raspoloženja i ostatke, koji mu toliko bogatstvo doniješe, ozbiljno časti, uzorno sprema, i mnogim ih vijencima kiti, a vijenci su skupocjenim trakovima prevezani. »Slava i čest na Plevenskitje geroi« napisa lončar na trak, te ga stavi na škrinju.

Visoko sa strana pada slabo svijetlo u tu hladnu kosturnicu i ti se stresaš, kao da te smrt preskakuje nad glavom . .

— Čitajte, gospodine, što piše na trakovima ovim? Mi se, znate, slabo razumijemo u ćirilicu — zamoliše mene.

— »Slava i čest na Plevenskitje geroi« čitam, a one u duši navlače mišice i kožu na mladjahne lubanje, kako bi im u potpunijoj fizionomiji osvanuli pred očima junački — Plevenci, što za dom krvcu prolijevahu . . . O ženska sadašnjosti!

Znam za djevojčicu, koja bi trnula nad tim škrinjama, u kojima trune toliko kostiju. I došla bi bliže i kazala: čuvajte

Vi mene! Krhka sam kao inje o Božiću! Imam mali kutić u duši, koji me uvijek boli! — A ja bih vjerovao riječima njezinim, jer sam jednoć gledao, gdje tuku lavicu u kavezu, a Dorica se ogledavala za izlazom: samo da ne zaplače onaj mali kutić!

Upravo tako se uspinjemo kod moje rodjene majke u naše gornje vinograde. Razlika je u tom, što su me kao dijete onamo vozile kravice, a ovdje fajetončik bugarski — »mača svog se laća . . .« Bič ognjeni daleko mu nije . . .

Žuteljivom uzbrdicom prispjesmo na »Skobelevski redut«. Ovdje su dobili Turci po grbači. Pa i ima ovaj humac podosta dobru sliku grbače muslimana, kad se klanja, a dok se on zadubio u svoju molitvu, dodje neki šaljičina inovjerac, pa mu tiho tihano, lako lagahno metnuo na vrh grbače čalmu . . . I evo ta čalma, to vam je živicom ogradjena točka, gdje se Turci utvrdiše za posljednjeg rata.

Sada je to park, koji je uredjen prije šest godina, prozvan po znamenitom »bijelom« gjeneralu i vojskovodji Skobelevski redut, jer ju je on osvojio izgubivši kod toga dvije tisuće ljudi. To ne smeta: on ju je ipak osvojio.

Evo — pst — ulazimo. Uvadja nas onaj golemi i krupni čovjek. Tumači: vrata, kako vidite, sačinjena su od pušča-

nih cijevi, a dovratnice su topovi . . . Puške — prâve ruske, topovi — prâvi turski. Sve, što ćemo vidjeti, jest oružje iz rata za oslobodjenje. Evo odmah dva velika ruska topa iz baterije Aleksandra Drugoga, a tamo — tamo — vidite, preko brda, bijaše logor ruskoga cara . . . Naš saputnik ne vjeruje, već poče pokretati neku polugu i top se — — otvori. On pobježe, kao od zločina.

Evo napisa u cvijeću, evo šest topova u krug postavljenih, a do njih visoka piramida ruskih granata, jer je ovdje pukovnik Mohcev od granate rastrgan. Evo opet malo poviše dva su groba onih tisuća, što pogubiše živote uzimajući ovu redutu. Njihove im pukovnije postaviše spomenike na grobove. Opet topovi! Šest ih je na broj kao i prije. I piramida od granata je ovdje kao i prije. To u čast najvećem junaku ruskom, majoru Gortalovu. Evo opet — grobovi i spomenici ruskim junacima »najhrabrijim od svih hrabrih«, pa kola za granate, te kola za privoz druge municije, pa neki primitivni podrumi u zemlji, ali mjesto buradi sva sila granata svakog mogućega kalibra. To su utvrde Osman-paše. Taj Osman-paša bijaše neki sladokusac. Bojao se najviše za kuhara. I ljuto se opirao sili ruskoj; mnogo je mladih, procvalih životâ posmicao, utemeljio je evo pod brdom »Dolinu smrti« za Ruse, a ipak je

morao izaći i predati se. Pravo mu budi: zašto nije ostao kod kuće?

Sad smo na vrhu, na najvišoj točki grbače. Tu je mnogobridni humac — piramida — visoka do deset metara. Po njemu su zasadjeni grmovi, što u proljeće lijepo cvjetaju, a izmedju njih se vijugaju stazice, što teže k vrhu. Na vrhu je mala pošljunčena ravan i topovi manjega kalibra. I onamo gore pobjegoh, jer vidjeh, da nas opet vode u neke podrume. I tu je mauzolej. Na vrhuncu je sasma lijepo. Vjetar vuče, rashladjuje te; vidik lijep ublažuje te. Evo dolje plot, a preko plota ovčji pašnjaci; pa dolina »Dolina smrti«. Nije velika, nije duboka — skroz obična dolinica, ma je tisućama ruskih tjelesa lako bila prenapunjena. A evo okreni se — Pleven! U prvi mah ti se pričini, da je na dnu lijevka, ali više prema jednoj strani, a nad njim sva strana voćari i vinogradi. Daleko tamo bijeli se neka crkvica, samostan, što li. I za tim brdima drugi obruč brda . . . o, kako je to moralo biti teško osvajanje. Sve neki obruči od brdskih sljemena . . . o, kako su to osvojili! I sve što vidiš pa još dalje, bio je spahiluk jedne begovske porodice Muteveli, koji je odbacivao preko milijun piastera godišnjega harača. I ovi i drugi begovi — sve potomci starih bugarskih vojvodskih porodica. Nije šala! Dobivaš svojih 10—20 sela,

da te gospodski uzdržavaju, a ovamo i sirotinja, i glava u torbaku, pa da ne zavoliš Muhameda . . .

Nego ne mogu da ostanem na vrhu. Zovu me, da sadjem. Pa dobro. Onaj naš vodič pripovijeda i zavirkuje u moju bilježnicu. O — ne, vara se on. Misli on, e ću ja, kad dodjem kući, naručiti sebi koje bugarske novine i budno pratiti sve vijesti, samo da mi ne izmakne nekrolog prigodom njegove smrti . . . Jok, djede! .

Znam ja, ti si bio u tom velikom ratu za oslobodjenje drage otadžbine, borio se gonjen fanatičkom ljubavi prema onoj grudi, bio si plevenski učitelj; znam, sve ovo, što je historički pribrano na ovoj krpičici zemaljske kruglje, pribrano je i posagradjeno većim dijelom po tvojoj zamisli, a sad si doživotni upravitelj svega: ipak — ipak ne ću se zanimati za smrt tvoju, jer — prosto — ne volim tumača i vodiča. Tko zna, nijesi li ti inspirirao one, koji me eto zovu da slazim s te piramide.

I govoraše on: Evo, taj čovjek, što stoji na ulazu u mauzolej, jest Rus. Stari ruski vojnik. Pogledajte mu bradu, stas, visinu, pa oči i nos! On je živ živcat — gjeneral Skobelev. Mene potegne za rukav jedna od mojih dama: »Joj, gjeneral, pa nema ni čestite oprave!« — »Tko? Šta?« Nijesam je razumio. »Zar ne vidite? Ovaj!

To je Skobelev, za kojeg nam toliko pripovijeda. — Ta, ne! — Pitajte ga! Je li — Vi — general Skobelev? potrči dama na nj s pitanjem. On se osmijehne i zaniječe glavom.

Dakako, opet kosturnica! Ulaštene lubanje, čitave gomile lubanja i kostiju! Kakvi lijepi zubi! Gle, ovu je nasjekla sablja! Gle, onoj je odbito tjeme! Tu rupa, kud projuri tane u mozak. Ovdje načeto čelo, tamo razmrskana sljepočnica. Možda ovaj stari vojak, koji se boraše uz Skobeleva, poznaje koju od tih glavica ... I — na! On otvori zardjalu bravu na škrinji, što je položena u kutu, i vadi iz nje komade rukava, ogrlica, znakove i odlikovanja palih junaka, sare čizama njihovih; podiže svaki komad visoko nad sebe, da svatko vidi. I pripovijeda i tumači. Glas je njegov uzbudjen i tih, pa mu pomaže naš tumač. O, taj to sve ima u malom prstu. Ipak — ostajem kod svoje odluke ... Jok, čiko, ja ne ću da znam za smrt tvoju . . .

Da je meni onako ogledati točnije sve te relikvije i da mi je nagadjati, šta je ovo, a oda šta je ono parče . . . I divno bi čovjek mogao u toj grobnici čeprkati po škrinji i po hrpama lubanja . . . jer su lijepe, čiste. Razgovarao bih s tim ruskim vojnikom, koji se eto dao, da provede svoje zadnje godine čuvajući kosti svojih drugova . . .

Eh — tjeraju nas dalje. Pa idemo. Malo podalje je vojnički čador sa neko 20 kreveta. Možemo spavati ovdje, vele, tko hoće. Neku noć su ovdje studentice spavale . . . Ne bi škodilo, dakle, da prospavam i ja pod istim ćebetom, što je grijalo mladu studenticu; tko zna, možda bi ipak sanjao, čemu Grcima — jota subscriptum . . . i kako se zapravo čita . . .

Tjeraju dalje u malu nizbrdicu. Tu je neka kućica. Što ćemo u njoj? Možda ćemo naći kakovo zamišljeno curče Bugarče, kako uzdiše čitajući »Hajdut Sider i Čer Arap« . . . Oj ne, stare su tu puške uza stijenu, po stijeni slike junaka, a svaka druga je — gjeneral Skobelev. Namještaj je Skobelevljeve pisarnice. Tu je tintarnica njegova, pješčanica, etui s cigarama njegovijem; taneta, što ubiše dva konja njegova, itd. I mi sve gledamo s pietetom. O, »bijeli gjenerale«, Bugarska te nikad ne zaboravi! I tvoja domovina Rusija pobrinula se davši sve topove, i svoje i dobivene, mnoge puške i mnogo oružje ovamo u pohranu, eda bugarska zahvalnost ne ohladni . . . Tu je sabran vječiti memento, madež materin, po čemu će te poznati . . . Tko zna, da li više vrijedi ovaj imperativ sjećanju, ili posvemašnje oslobodjenje, koje je neprovedivo, doklegod tog imperativa ima.

A, gle, onaj ruski invalid, onaj Skobelevu slični veteranac, pribire sapu, da nastavi pričanja, dok sparina — kao da ovdje drži kongrese.

Sad ćemo u drugu sobu. Aha! Stoj, druže! velim samome sebi, i trkom se dadem niz basamake.

Tu do kuće ima mali vinogradić. Malene krošnjice imaju ovi čokoti, a na čokotima su maleni grozdići.

»Cvijeće se vidi po zemlji, dodje vrijeme pjevanju, i glas grličin čuje se u našoj zemlji.«

»Smokva je pustila zametke svoje, i loza vinova ucvala miriše. Ustani, draga moja, ljepotice moja, i hodi.«

»— — — daj da vidim lice tvoje, daj da čujem glas tvoj; jer je glas tvoj sladak i lice tvoje krasno.«

O, što je Salamun divnu pjesmu ispjevao! Sjedim u vinogradu i gledam preda se. Zamišljam se u lijep jesenji dan: Stojim na uglu i gledam pustu ulicu. I eno, u tu pustu ulicu doklatila se, bogzna odakle, duga nit babljega ljeta. Tumara to paukovo dokono tkanje i nitko ne zna, gdje će pristati. Tako evo i ja tumaram, a sad sam na uglu vinograda. O, Salamune, i ti si ovako negdje čekao na uglu: »dok zahladi dan i sjenke otidu!«

Čekao ne čekao, dočekat je ne ću. Da li je kod kuće, ili se kupa? Čuči li na obali

zagrnuta lakom ponjavicom i gleda, kuda se kradu oblačci? Nije li se sklonila u borov park na osamljenu klupu i osluškuje svoga srca kucanje? »Dorice«, rekoh joj, »što Vas ovaj šešir predivno kiti!« A što ona odvraća? »Ja ne ću s Vama nikakve tajne imati« . . . Što sam mogao na to reći?

Puf! Netko me zahvati kajsijom u ledja. Skočim na noge. Na verandi se skupili naši izletnici i nešto grabe iz neke košare. Dobri tumač podvorio ih kajsijama. I meni naspe džepove i prinuka me, da razbijem košticu, pa da i jezgru pojedem.

Moje štićenice mene ne trebaju. Ona, koja se sprijateljila u Sofiji s gatalicom, okrene se još gdjekada, nažmigne mi, zovne me, ali ona druga ništa. Zavukoh se u prizemne prostorije, u neku vrst pivnice, gdje nema ništa do nekih dronjaka, na kojima spava čuvar. Sjednem na prag i vadim iz džepa sitne kajsijice te jedem. Ne da mi mira nekaki top, kome je jedan točak satrt i pričinja mi se kao ranjeni junak, što kleči na jednoj nozi, a na drugu se laktom naslonio i gadja. Ne mogu se sjetiti, gdje sam ga vidio, pa me smeta. Nada mnom sve utihnulo. Otišli su. Neka ih! Znat ću i sâm sići u grad.

Čujem gdje me zovu. Ne dam se. Jedna me dama zove. Ne dam se. Čučim ja u pivnici, griskam kajsijice i tjeram s očiju top sa satrtim točkom.

Nijesmo gotovi. U Plevnu ima perivoj zasadjen cvijećem, ispresijecan puteljcima, a ogradjen — puščanim cijevima i kopljima. U perivoju su dvije kućice, a u njima izloženi nacrti plevenskih primitivnih utvrda, modeli mostova preko Dunava, bareljefi obalâ uz Dunavo. Tu su voštani ljudski likovi, obučeni u mondure svakojakih ruskih četa, koje su sudjelovale u ratu za oslobodjenje. Naš stari tumač je neumoran. Vôda naše izletnike i pripovijeda, tumači. Opažam: moje ga štićenice zanimaju. Ona jedna me pogledima moli, e se ne bi ljutio. Ta — ne ću, odgovaram joj očima.

Noć sjeda. Mirna bugarska noć sjeda i mi izlazimo iz bašče izmučeni, satrveni.

Ulice slabo rasvjetljuju petrolejske svjetiljke; pred kućama su klupe i stolice. Ljudi sjede, hodaju, razgovaraju. Sam se prodjem gore-dolje dvaput. Žive su plevenske ulice. U 10 sati će biti koncerat u kazališnoj dvorani. Abiturijenti naši iz Osijeka putuju s tamburicama i pjesmom. Bugari ne pjevaju gotovo ništa, rado bi znao, vole li pjesmi i muzici. Ah, umoran sam; idem potražiti noćište.

O-ho! Šta je to? Soba naša zapremljena. Moj prtljag je ovdje, a prtljag mojih štićenica? Dolazi sobarica: Vaše dame su otišle. Sjele u fajeton i otišle. Kamo? Ne zna.

— A ja? Šta ću ja?

— Ne znam.

I, što mi se narugala! Pripovijeda svojoj družici, kako sam došao i sve i sva i da sam — nasamaren. Iz govora izlazi, kao da sam bio suviše halapljiv, da sam dvije doveo, a sad sam ostao bez ijedne. A kakogod je družici zloradosnim tonom saopćivala dogadjaj, u dalnjem našem razgovoru me kao žalila. Konačno me odvede k nekomu popu, koji si je upravo splitao kosu... Na stoliću je svijeća pucketanjem završivala svoj bitak, pop se vrtio nešto oko svoga kreveta. Svaki se okrene k svom zidu.

— Hu, gdje ste bili? Mi smo u nekim pivnicama. Vino, gospodine, sjajno vino! Tako dugo spavate, a kazali smo, da ćemo se dići već u 7 sati.

— Pa kupalište! Aha! Fino smo se kupali! Voda je bila nešto blatna, ali — fino je bilo!

— Mi smo spavale kod onog gospodina, što nas je jučer vodio. Šta je on?

I tako ja nijesam znao, koga da slušam. Gdjekada i ugodno. Ne?

Ovdje rode izvrsna vina. Ipak je pivničarstvo za turske uprave bilo gotovo sasvim zapušteno. Sad ga evo naši toliko hvale.

I dodje druga grupa. »Krasno smo

spavali pod vojnim čadorima na Skobelevskoj reduti. O, divna noć! Mirna!«

Tako svaki nosi ponešto ugodno u svijet iz Plevena, a ja, da sam krasno spavao, da mi je noć — mogla svakakva biti.

I šta? Šta ću? Da se podje. Čujem, da je ovdje dobra trgovina još od starine na glasu; da su plevenski trgovci bili i u Carigradu poznate ličnosti. Naši dični trgovci Dubrovčani imali su svoje magazine, svoje kolonije svuda, gdje su naslućivali dobit, pa su zacijelo i po blatnim plevenskim ulicama gazili sve na konjima. O, ti Turci! Zašto se uz njih uvijek gradovi odlikuju blatom? Evo, ovdje još i danas trotoari nadvisuju znatno razinu druma tako, da si mogao s konja na kaldrmu i obrnuto.

Treba se dijeliti. Kako znam? O — kako da ne znam, kad evo našeg ljudine, kako nešto zapovijeda fajetončikima — poznatim već načinom . . .

Kako došlo, tako prošlo. Za čas — za dva i ni traga Plevenu.

Na kolodvoru smo. Moje dame su mi opet blizu. Stoje kraj fajetona s neprilikom na licu. I kaže jedna:

— Mi ne plaćamo za fajeton. Stari će platiti.

— Slušajte, uleti joj druga u riječ, idite onamo k njemu i pokusa radi pitajte ga, koliko se mora platiti za fajeton? . . .

Nešto me gotovo baci na peron, samo da ne vidim završetka.

V. Skok u Trnovo.

Sasvim ugodno, može se reći, sasvim ugodno. Ima nas u kupeju četvorica, ali nam je vruće, da je milina . . . Meni sučelice sjedi neki ćelavi Bugarin i ne dospijeva rupcem skidati rosu s ćele, čela i obraza. Sasvim ugodno. Mojih saputnika nema. Oni su negdje drugdje usrećili kupeje. Kupio sam u Plevenu na kolodvoru sofijsku »Večernu poštu« i rusko »Novoje Vremja«, koji se dosta kolportira i dosta prodaje. Držim se mudro i čitam. Teško svladavam slova, teško i razumijem, ali se držim mudro i čitam, a od vrata po prsima puzaju mi kaplje znoja, da je prava milina. Sa svim tim ja sam zadovoljan, jer nas je malo, a svi šutimo i držimo se mudro i ozbiljno.

Moj se čeoni susjed diže i spušta prozor, da bude promaje. Vidiš, a mi se ne sjetismo, da ima i taj posao. Odložim novine i dopuštam povjetarcetu, da me u čelo ljubi. On to čini, a ja kao da se sve više iznenadjujem. Moraš biti i prema povjetarcetu uljudan.

— Vi ste Hrvat? upita me moj čeoni susjed.

— Da, i kimnem, kako se u nas kima u potvrdu.

— Ali Slaven jeste?

— Hrvat.

Mali nesporazumak. Već u Sofiji sam opazio, da se kod njih kima obrnuto našemu: za »da« kima se s desna na lijevo, a za »ne« gore-dolje. Turski adet!

Susjed izvadi posjetnicu i pruži mi ju:

— Molim Vas, šaljite mi iz Hrvatske razglednice.

— Drage volje! te okrenem posjetnicu i napišem olovkom: »Moli razglednice«. Akt je riješen, u džep s njim.

I ja popustim u mudrosti t. j. u mudru držanju. Lijep kraj, bogat kraj, a naroda malo. Gdje su sela, gdje li gradovi? Tko obradjuje ta golema polja? U polju rade mašine kao po Srijemu našemu, a ljudî nema, jer selâ ne vidiš. Stanovnika nemamo, veli mi susjed, poharala ih vojska. Turci se iza osvojenja dadoše u bijeg, a nas malo ostade u samoći. Kolonizirajte Vi to svojim ljudima, dok je vremena, velim ja svom susjedu. Imamo, veli, našega naroda vani, imamo ga u Ugarskoj, čitava (katolička) naselja, ali nemaju osjećaja više. I ja se sjetim, kako sam nedavno u mojoj varošici sastao čovjeka starca, gdje kutri na klupi razastrvši svoje narodne kecelje i čeka kupce; vuci zavijaju, medjedi urlaju, a svirale na ulazu u menažeriju upravo kriješte. On se zgrčio na klupi i čeka sa svojom robicom i gotovom pričom na ustima, da je on Bugarin iz Banata ili Bačke. Ima i tu one tihe tragike.

I sad smo evo blizu Svištova, otkud moradoše bježati.

Mi jurimo ravnicom, a sva se žari zrelom pšenicom. Tu je postaja Lewski, na uspomenu onog Vasilja Levskoga tako okršteno selo, da se i ovdje ne zaboravi njegov veliki revolucionarni duh. Čas-dva stojimo, jer se ovdje odvaja pruga za Svištov, jednu od najbogatijih varoši donjeg Dunava. Uh, što su negdje očajno cvilila kola, natovarena svakovrsnim žitom, što su negdje soptili bivoli vozeći u nepreglednim nizovima terete na Dunav u Svištov, a sada evo željeznica potjera bivole na imanje, u penziju.

Netko se oprašta, pa će za Svištov. Govori lijepo hrvatski, drži znancima predavanje o važnosti ekonomske snage u naroda. »Ako je narod jak ekonomski, bit će i politički. Čiji novac, toga i vlast« i t. d. Sve je on dospio izložiti. E da, sve to po Dunavu dolazi. Po Dunavu se ne trguje samo, već i uči.

Zbogom! Zbogom! Oh, kako se to svijet razilazi; sastane se, razgovara, zavoli čovjek čovjeka i onda se razidju. Bolje je s tim prekinuti. Lijepo se vozimo. Valovita je to nizina. Valovi kao da nekud jure i bogzna gdje im je obala, a nama je čudno, da voz naš ne ide takodjer valovito. A sve je — sve je tako prepuno žita. Gledni na jug, a ono daleko, daleko konture Balkana,

koji budi srhove . . . Gotovo ga ne volim gledati. Tamo gore opet zatvaraju to sakupljeno i dozrelo bogatstvo niski humci i humovi. Ono su pašnjaci, ono je možda i šikarje, zatišje plaha zečića, kad dodje zima, gdje svaki svoju majku traži. Onuda su možda — — ah, gledaj, gledaj imt tuj i plodne a neobradjene zemlje. Po njoj raste, što bilo, što je koga volja. Sad je popodne prvi sat. I vidiš pod drvetima stada ovaca leže i preživajući počivaju u hladovini, a magarci, vodje njihovi, stoje, mehanično lupaju — možda i bez nužde — repovima desno i lijevo. Polagašno miču glavama, kao da broje i zbrajaju svoju po sudbini družinu. A čovjeka nigdje. Ljudi Bugari gdje ste?!

Evo i pašnjaci baš ljudski učestali, veliki pašnjaci i desno i lijevo. Moj susjed izvadio odnekale nekih šljiva i hljeba, pa jede, te nudja i mene. Moraš uzeti. Hodnikom svaki čas trčka ona moja dama, što voli vračanje itd., u onu diskretnu odajicu i tamo si kupa lice. Dotrčka i u naš kupej te pripovijeda, da je ona s nekom družbom zaposjela prvi razred. Zašto, veli, nijesam i ja tako pametan? . . .

A tamo po humovima eno velikih sela, smedji krovovi kao krtinci vidjaju se kroz užareni, drhtavi zrak. Kondukter ide od kupeja do kupeja, kontrolira, da li su cijela stakla na prozorima i da zna, što

drugu predaje, jer evo nas pred velikom stanicom Gornja Orehovica. Odatle idu vozovi na sve četiri strane svijeta pa i u — Trnovo.

Tu se sastaju četiri voza u vrlo kratkom vremenu, pa je stoga sve puno naroda. Mnogo ljudi i svi žagore. Smijeha nema, jer se Bugarin rado ne šali.

Ajoj, nešto me zaboli! Mlada elegantna dama šeta sa svojim kavalirom, a stasom, držanjem, a nada sve licem i očima naliči na Doricu — moju vatricu. I boja kostuma njezina je.

Ona je bila jednom na prozoru i gledala u bašću. Jabuke su bile prepune cvijeta. I ja dodjoh pod prozor. Zagledah joj se u oči i nešta me gušilo od puste sreće, što ju evo gledam. Dlanom prodjem po ruci njezinoj. Ona se prestraši: »Ne; ja ne ću s Vama nikakve tajne imati«, reče i uozbilji se. I tako uvijek: »Ne ću s Vama nikakvih tajna imati.« E — pa šta ću!

Mnogo se ženskih glava natislo na prozore velike kolodvorske zgrade i pasu se očima po žagorivoj publici.

Vlak na istok za Varnu — ode; vlak za Sofiju na zapad ode; vlak za Rušćuk prema sjeveru a na Dunavo takodjer se odmiče. Sad smo i mi došli na red.

Pa — hajdemo, podjimo! Na jug, u Balkan!

Tram-tamtam, tram-tamtam; tatata-tam, tatata-tam; a kam', a kam' . . .? Neopazice udjosmo u usku dolinu. Tiha je tiha, tiša od groba. Tako se čini. S desna, s lijeva uzrasle klisure, a na njima će počivati ravnjaci. Po ravnjacima možda i vjetrić pirka. Možda je tako slabašan, da i komarica, i manja mušica od komarice, protiv njega može letjeti. I vjetrić taj preskakuje s hridi na hrid, a dolje u dolini mir barem tolik, kolik je u grobu, kad crvi pospavaju . . . Tako se čini. Jer evo u dolu su šume — gajevi mladi. Mir popodnevni počiva nad njima. Lišće je mirno. Medju tisućama i tisućama, tek se po jedan listić polagašno pomiče kao duga trepavica lijepe djevice, kad u snu vidja onoga, što ga je mala njezina glavica izumila, izmaštala . . . Draga šumice, dragi mladjahni luzi!

Krijete li vi još gdje koju vilu? Otkad ono izumriješe stari dobri ljudi, odonda je ponestalo i vilâ. A bilo ih je ovdje. Trnovo su, vele, sagradili orijaši, a kako da bude orijašâ bez vila. A sad? Po lijeskama se penju dragušne vjeverice, po kamenju gušterice i te su vilama nasljednice . . . Uzahna je to dolina. Strane do klisura polagano se penju, a onda naglo sunu u vis. I — na! Gledaj desno gore! Čiji su ono dvori? Lijep, o lijep im je samotnički smještaj! Taman pod klisurama.

To je stari manastir Preobraženski, koji potječe — kako mi vele — još iz doba Ivana Šišmana, dakle iz prvoga carstva bugarskoga. Pa kako se lijepo smješka onako podnizan bujnom zeleni mladih drveta! Za cijelo se u njemu lijepo i živi! Narod je dobar, rado daruje. Stari, dobri monasi, siti molitve, u dokolici žive i proživljuju već ovdje svoj dio raja.

Topla ljetna noć, zalivena mjesečinom. Bijeli monah od starosti skinuo je sa sebe sve, sjedi kraj otvorena prozora kule svoje, papka lulicu duga kamiša i gleda u mjesečinu. Kad istrese iz nje pepela, buni tišinu noći ljetne i mjesečne. Do njega bokal s vinom, u duši mnoga osjećanja žare mu oči i obraze . . ., a u dolu šumi Jantra, gdjegdje divlja, gdjegdje pitoma . . . Ah, čemu dočaravanjem takih slika buniti sama sebe!

Ipak se svaki čas nadješ u zabuni. Blizu negdje Jantra teče, ti ju ne vidiš, možda vjetrić granjem miče, ti ga ne ćutiš sve od čežnje, da se popneš nekud gore na te čudne bridove, na rubove kamenita vijenca nad nama.

Netko klikne: evo Trnova, a mi ko ludi potrčimo k prozorima. Ne vidi se, jer je vlak naglo promijenio smjer.

Napokon! O, kako te iznenadi! Neopisiva slika! Vidiš nešto, od čega te život zaboli. Nešto te sili, da jaukneš, da od čuda

sklopiš ruke i zaškrgućeš zubima! Ja sam zatoptao nogama, zapljeskao rukama.

Kao da se neka nebotična klisurina, golemih dimenzija obarajući nalegla nekud, a po njoj sve neke drevne, sure i tamne drvene kuće i svaka kao da se boji, e će se oskliznuti u Jantru, kaljavu brzicu. I, što se toga nanizalo! Tako s ove strane. Udjosmo preko mosta, pa u tunel ispod Trnova, a s one strane opet. Ovdje je nešto položitija strana, pa te drevne kućice počinju odmah kod Jantre i penju se, penju jedna nad drugu visoko onamo gore. Čini se, kao da sve nešto vrvi, kao da su to neka živa bića pa uzlaze, pa se penju i dok jedne kućice izlaze iz Jantre, druge su eno na vrhu i odlaze tamo nekud iza te prevaljene klisurine u neznane strane.

Idući s kolodvora sve više na više penjući se nekim viaduktom, upirem oči u to čudo od varoši; gledam kao obezumljen, ne znam, kud koračam, na što li stajem, a ne mogu ni na čemu zaustaviti pogleda. Ništa se ne ističe iz svega toga, a sabrati se ne možeš. Vidiš dvije-tri moderne gradjevine, ali šta će mi to. O, staro, drevno Trnovo, a sada starinsko! Zaista su te morali divovi graditi. Šta bi običan čovjek imao luda posla, toliku gradju sprtiti ovamo! Bez šale, čudan je svijet živio u staro vrijeme! Kao da su sve stare gradine po okladi nastale: Hajde, da sagradim

grad — gdje ga ne možeš zamisliti. Penjemo se i penjemo. Preko mosta —(u, što je duboko pod njim Jantra!) prodjosmo i opet se penjemo. Vojnici trče po bašči oficirskog kluba, penju se to na plot, to na drveta i viču: Urà, Urà! Mašemo im šeširima i — uspinjemo se.

Dobrih, tečnih kolača dobismo, izvrsna sira i hljeba, dobra piva i svatko po jednoga druga, da ga nutka. Sasvim dobro: sve po jedan stranac i jedan domaćinac. Moj me čudno gleda. Šta ću mu ja! Niti on mene, niti ja njega zaželio. Moji džepovi su puni svačega. Segnem u jedan i izvadim škatuljicu naših žigica iz Hrvatske! Oho! Zemljo moja!

Mladić neki sjedi mi sučelice. Plava mu kosa dugačka i kudrava. On poseže za škatuljicom: Eto kibrit?

— Da, to je škatuljica od naših hrvatskih žigica! Naša Hrvatska je velika — ali raskidana. Žigice prodajemo, da kupimo njezine sv. moći . . .

Dadoh mu škatuljicu i on je bio sretan. Zapisah u dno svoje ime, da mu sreća bude veća . . . Tako reče on. I kako je čudno čitao i »Zora puca, bit će dana« i »Narod bez škola, jest narod bez budućnosti«. Da, da, tako je, kliče plavovlasi i kudravi mladić.

Što će reći, te mene toliko zanimaju vode? Savi sam se radovao, Moravi sam se

radovao, za Nišavom sam gotovo plakao, kad je ono kod Pirota nestade s vida. U Isker sam buljio kao ptica vodomar, a sada smišljam, kako bi nekud otišao i Jantru gledao. I bi sreća moja velika, jer nas razmjestiše po konacima, a moj konak, prastari neki han, upravo visijaše nad Jantrom. U sobi su četiri kreveta, a ja izabrah onaj uz prozor. Legoh poprijeko kreveta i gledah kroz prozor.

U, gdje je Jantra! Čini se, te ju gledam s oblaka. A što se pjeni, što se muti, brza i vijuga! Eto tu nalijevo odnekuda dolazi, vijuga, sakrije se za brdo, a tamo daleko se opet pojavljuje i kao da k nama teče. Tamo je uzahan put na brdo, a preko eno opet Jantre. Kamo god pogledaš, vidiš ju. Ili teče k tebi ili od tebe. Mi smo na stupovima drvenim i crnim poput ugljena. I ove kuće nalijevo i nadesno počivaju na vitkim stupovima. Daleko dolje ispod nas naslućujem neki zid, a po zidu se penje vinjaga i cvate . . . O, poznajem ja vas, lijepi, bijeli cvijetovi! I tebe poznajem, kupino draga! Išli smo cestom. Ona se verala kraj živice, brala kupinice i pružala mi, da joj s dlana jedem. Je li, kako sam ja pitoma životinjica!

A preko Jantre! Tamo je Trapezica, humac nalik na okrugao sto, što su ga s one strane podouprli, da bude k nama nagnut. Po njoj — Trapezici — rastu gr-

movi, pasu se dvije kravice, a ovdje su neke bajte, kolibice. Ne, to nijesu bajte, to nijesu kolibice, već su to otkopani temelji starih boljarskih crkvi, a od nevremena zaštićeni jednostavnim krovom od dasaka. Stari boljari carstva bugarskoga imali su svaki svoju crkvu. To je bila carska svita, a sa Trapezice mogahu gospoda, vele, po mostu od samijeh koža prijeći k svome caru na Carevec, što se diže onamo preko Jantre i naliči vrhom na poklopljeno zvono, pa ga Turci i zvahu: Čan-Tepe. Da, da, kad su u Trnovu zamukla zvona, a propala sloboda, cinički im Turci pokazivahu na brdo Carevec, na propale carske dvore: Eno Vam čan — zvono!

Sasma lijepo im je bilo. Griješili su ti boljari po okolici, slavili orgije po manastirima, a onda prali duše po crkvama svojim. Na Trapezici — vele — bilo neko 25 ovakvih duševnih kupki . . .

A ta divlje romantična okolica, dremovna je i pusta. Nigdje ništa obradjeno, zasijano. I još mi bude čudnije: što drži ovaj narod u pustu i neplodnu kraju, koji može prijati jedino stočarstvu. — Eno tamo daleko, gotovo u horizontu selo Arbanasi. Imućno selo. Eno opet na lijevu ruku daleko pod onijem brijegom selo Samovodeni. Četiri stotine kuća i sve bogato. I tu odmah preko našeg brda plodni su krajevi. Tako mi sve objasni pridošlica

Bugarin, onizak čovjek, gradjanin. Ne će mu još biti ni 30 godina. Došao je u moj »han«, da vidi, bili bio komu od pomoći. I priča mi o naseljenju Arnautâ u Arbanasima. Imadu još arnautskih imena neke kuće, ali ljudi su Bugari. Trguju stokom i imućni su. Eno, veli, jednog iz Arbanasa. I nagovori ga. Prijatelji su. A Samovodeni? Tamo je gotovo sve zasadjeno vinovom lozom. Vino glasovito. Ovo o vinu mi se svidja. . . . Ta i ja sam Hrvat dušom tijelom!

Idemo k njemu u fotografski atelje. I dame je moje našao i njih je u atelje poveo. One, dakako, dobile volju da se fotografiraju. Uh, za što sve nemaju te žene volje! I tu se slazi kao u pivnicu, a dodješ u zgradu, koja lebdi nad Jantrom. Čudno je s tim kućama. Sve je tu trulo. Ovaj atelje ima neku vrst balkona. Obradujem se, moći ću opet gledati.

Ne da se na nj. Sama crvotočina i trulost. Uzmaknem.

— Izvolite samo, izvolite!

— Hvala. Ne želim u bezdan.

— Ah, mahne rukom, podje na balkon i poče lupati nogom. Što on petom otkine iver od daske, to njega ne smeta . . . A pod njim — bezdan.

Takve su sve ove kuće. Stare, trule, nepopravljive, i čini se, kao da se svi Trnovljani spremaju na seobu, pa ne mare ni popravljati ta svoja stara gnijezda.

Dok se jedna moja dama — ona bojažljiva — zabavlja razgledavajući fotografije, druga — ona što voli vračare — nikako da se namjesti za fotografiju. Smije se, širi ruke, glava joj klone na rame, a sad donese sreća ili nesreća u atelje nekog mladog apotekara. Magister izučio posao u Francezkoj. Sav je u pomadi i mirisima. Kosa mu se bliješti, čini se, sad će prokapati streha s nje. I — da — u kraj aparat! Dama k njemu, pa izravno o mirisima. Svu robu je po njemu prenjušila, o svemu se propitala. I ne samo to, nego je magister donio sa sobom neke flašice i sad lij po njoj to po kosi, to po grudma, po tijelu i kad je sva upravo prokisla, potraži svoj paletot . . .

Izadjoh.

Sunce sjeda za Balkan. O, tamo u domu mojemu još ne sjeda. Kako je u Hrvatskoj? Što radi majka moja? Pisat ću joj kartu- da idem u Tursku . . . U oči mi navru suze. Sa Turcima je kroz dvadeset godina plašila djecu svoju redom kako se radjasmo, a sad gle zatekoh sebe, kako ju hoću sad ja da plašim.

. . . Sunce sjeda za Balkan. Velike sjene šuljaju se po Bugarskoj. Hodam po ulici gore-dolje. Ulice oživljuju. Sve čavrlja toplo, prijateljski medju sobom. Advokati, kojih ovdje ima sila, a obavljaju posao u prostorijama, koje te sjećaju na

naše brijačnice, zatvaraju poslovnice i hite kućama. Doći će kući, spustiti se stepenicama i bit će u prvom katu prema donjoj ulici. Tamo će doći u prostor, pačetvorinu, kojoj manjka četvrta i to dulja, vanjska stijena. Tamo će ga dočekati njegova porodica, koju on iskreno i nježno ljubi. Bugari su nježna svojad. Čist i svet im je porodični život. Čovjeka, koji se nadje u zloglasnoj kući, bojkotira društvo. Jedan čovjek, kojeg sam u Sofiji upoznao, živi u kućanstvu s nekom Njemicom, u pripitom je stanju priznao — o tim se stvarima kod susjedna stola govorilo — da nije vjenčan. Šaptao mi je to u uho i molio me, da pazim, kako ne bi to tko doznao. Taj čovjek je medjutim — Židov, a ne izuzetak.

Noći, noći kakova si! Dugo sam slušao Jantru, kako šumi, onda sam usnuo. Došao neki »Klub sedmorice neoborivih«, da će u ovoj sobi piti. Vičem i ne dam. Odoše u susjednu sobu. Usnim. Vraćaju se braća klubaši na počinak. Razbude me. Hvala Bogu, gotovi su! Jesu oni, ali dame! Stade vrisak. Dame bose i u svojoj tankoj bjelini istrčale s jastucima i ponjavama. »Drvenice«, po našu: stjenice polakomile se za njihovom krvcom na veliko. Čudno! Kao da su stjenice kakve ptice — čvorci, pa će se od vriske razbježati . . .

U noći ili rano ujutro padne kišica i učini dan, da ti srce poigra.

Ulica je živa vesela. Gledam te kuće iznad ulice, što su si slične kao jaje jajetu, a iznad tih kuća bit će neka crkva, a ponajviše je komad gola brda. Onamu ću, ondje nikog nema, odanle ću možda vidjeti vaskoliko Trnovo. Mičem se polagano i zamišljam serpentinu, kojom ću onamo stići. Negdje se burka šivaći stroj nada mnom, tovari povrća leže u dućanima i pred njima. Eno pop sjedi kod kafe sa još tri četiri čovjeka, skupio skutove, odrinuo kamilavku i gestikulira i tumači. Tri mu prsta uvijek nad glavom i kamilavkom trepću.

Idem i uspinjem se. Smeća sila, smrdeža još veća sila. Uličice uzane, plotovi prastari, a svaki čas me stare neke prebite žene vraćaju. U dvorišta sam tudja zalazio. Ne ide nikako. Žene se sve većma bune. Psi na mene reže. Nigdje nikoga da bilo kuda ide.

E-e! Moja najveća željo, golo brdo moje! Nikad moja noga po tebi! Vraćam se. Popo još tumači. Novine su mu u ruci.

Udjem i ja u »kafene«. I tu čitaju trojica novine. Pročita jedan nešto na glas i sad se razvija debata. Svaki nešto kaže i podje se dalje u čitanju. Pred njima je limena posudica, u njoj pepeo i žeravica. Kad mu utrne cigareta, na žeravici je pripali. Ispijem i drugu kafu i odem.

Kad već nijesam znao uspeti se na ono golo brdo, poći ću preko na Carevec, na tu mogilu slavne bugarske prošlosti, mislim gledajući čovjeka, gdje sjedi do ulice u prostoru veličine skroz obična ormara. Tu je taj čovjek skučen od jutra do mraka i tka sagove. Provlači onaj štap s utkom i lupa nečim teškim, što naliči grabljama. Nekoć je Trnovo bilo na glasu sa tkalaštva, na glasu sa svilarstva, na glasu sa vatrena domoljublja. Danas će cvasti još ovo zadnje, jer je bez poreza i produciraš koliko hoćeš. Riječi su — riječi.

Muzika negdje svira koračnicu. To idu na Carevec čete maćedonskih Junaka. I mi idemo. Spustit ćemo se od glavne ulice mimo mitropolitske crkve i sastat ćemo Junake i muziku. S njima ćemo poći dalje. Proći ćemo uskom predžbom. Desno i lijevo teći će Jantra: ovdje s nama, ondje proti nama. Pa i bi tako. Osvrćem se na varoš. Bojim se, da mi ne izbjegne štogod. Ah, ah, što sam tronut! Svira nam muzika neki žalostivi narodni napjev. Slavenski napjevi trape srce čovjekovo . . .

Mnogo naroda se uspinje. Puteljci uzahni vijugaju se medju korovom, kupinom, šipkom i drugim trnjem i grmovima. Desno i lijevo leže trijeske i iveri klesana i gladjena kamenja. Gdjegdje koji kus prebijela mramora javlja se ispod drača i moli: digni me, spremi me. I reče jedan: Nosi me kući svojoj. Rod Šišmanov sa mnom se dičio, rod Asenov na meni je horo igrao. Padoh niz kulu visoku i tu ležim brojeći godine u stotinama. A mi se uspinjemo. Čini mi se, da je Dušni dan. Mi to u procesiji bazamo po prezapuštenu groblju tražeći grobove stare. He-hee, kako je to nekoć bilo. Carevec je bio utvrdjen strašno, kako to doliči gradjevini divova! Rod Asenov nije znao prestati podizati svoj sjaj prijestonici svojoj. Car Kalojan, što je škrgutao zubma na ime Grk, harao je po Macedoniji, Traciji i do Carigrada, donosio je silno blago i imanje dragocjeno u prijestonicu svoju. I sve bude žrtva plamena i sile, kad dodje Turčin. Srce se kidalo jedinom carskom zamjeniku patrijarhu Antimiju, gdje se Čelebi sprema da uništi sve, što je služilo sjaju i slavi cara i prijestonice.

Jest, jest danas je kao Dušni dan i mi bazamo u procesiji, da obidjemo stare grobove na tom prezapuštenom groblju . . . Malo je ostalo kamena na kamenu. Po ostacima još ima evo tragova dima i plamena.

Bilo je jedanput i navadiše se vojske svake ruke, da oprobaju svoju sreću na Istoku do Palestine. Putem se — tako šâlê — vježbalo u razaranju, haračenju itd. ako si imao malo sreće, malo pameti, nešto desnice, pa si lako postao kralj, car,

i što si htio. Tako je bio i Bizant jednom rasparceliran. Carigrad s okolicom dobije tako Balduin I. Njegova se parcela prozvala »Latinsko carstvo«. Kalojan — onaj, što je ovamo na Carevec toliko plijena skupio — dade se od Grka nagovoriti (lako je žabu na vodu natjerati!), da im pomogne napipati žilicu tomu novajliji i susjedu. E — što će biti — skrpao on Balduina. Plemenita ljudina, nježno on kolegu doveze amo u Trnovo; preko deset mjeseci ga ovdje pazio, gdjekad mu ni vode ni sunca nije pofalilo, a onda ga riješio glavobolje radikalnom oštricom, kušajući, da li će poletiti. Balduin sve onako bez glave niz kulu pa po grebenima u Jantru. Eno ostataka te kule ispod nas. Kako je stara, dobro se i drži.

Ah, gle! Okreni se ovamo bolje prema sjeveru. Tu je sada barutana; prije to je bila Teke-džamesi, a u staro doba crkva sv. Paraskieve. Tako je sa sadašnjošću i prošlošću. U budućnosti bi to imao biti muzej za trnavske starine. Sad se opet okreni ovamo prema kuli Balduinovoj. Odmah preko Jantre poput mravunaca penju se isto takove kućice kao i u Trnovu što su, od Jantre pa sve gore do gajića; to je Turska mahala. Ovo, gdje sada stojimo na vrhu Carevca, to su Turci zvali Čan-Tepe. Tu je bila dvorska crkva. Evo: naokolo mramorna kamenja još i sada. Tu

je spomenik, što ga podiže »nad ostacima stare bugarske veličine« sada vladajući car. A ovo ovdje, što je za nuždu granama ogradjeno, jest do 30 metara duboki zdenac.

Pogledajte još ovo sagorjelog zidja, pa podjimo. Tu je neka jagma bila. Šta je? Netko je odvalio komad zida, a u njemu rupa i u rupi mali ugljenčići pomiješani sa prašinom. Ugljenčići to su — vele — od pšenice, koja se ovdje čuvala pred četiri stotine godina, kad Čelebija ono Trnovo uzimaše. Tri sam zrnca uzeo, a draža su mi od bisera . . .

Joj, što je krasan pogled na Trnovo, joj, što je to divno smještena varoš! Da me ne tjeraju jedni, ne zovu drugi, ostao bih ovdje, pa da se naužijem vidika, kakova nigdje na svijetu nema. I što osjećaja izazivlje ova slika! Toliko udivljenja i toliko bola!

I ta Jantra! Kako se to ona sve nije smotala! Kolikogod si razbijam glavu, da dokučim pute njezine, ne mogu. I ovdje je i ondje je i preda mnom je i iza mene je. Deset to rijeka teče, misliš, a jedna je.

Sidjosmo sa Carevca. Uza me je bugarski bratac sa svojom sestricom, djevojčetom sićušnim, što svrši žensku gimnaziju, i pred koji dan položi maturu. Još je mala u uniformi. Svaka bugarska ženska gimnazija ima svoju propisanu uniformu,

tako te se pozna, koja je studentica sofijska, koja varnenska itd. Nije naučena na hrvatski govor i ne razumije me. Ime joj je Vesela. Mala Vesela primila me za ruku, kao dijete, kad ga ćako vodi na večernju. Tek ona mene vodi u crkvu 40 Mučenika. Stara je to crkva — crkvica. Gradjena je 1230. god. za vlade Ivana Asjena II. najvećeg cara iz koljena Asjenovaca. Taj »samodržec car na vsički Blgari i Grci«, koji se može tek s carom Simeunom Velikim usporediti, pobijedi grčkoga cara Todora i zarobi ga sa svima vojvodama, te doprati u Trnovo i toj uspomeni posvećuje ovu crkvu. Tu je bio on pokopan uz carske počasti; tu je bio pokopan sv. Sava, koji, bivši u pohodama, umrije u Trnovu.

Ovamo me uvede mala Vesela, da gledam te stare stupove i tragove slikarijama po stijenama, kojih nije kroz toliko stotina godina moglo nestati, premda je i to bila džamija.

Crkva je puna Maćedonaca Junaka, a kod carskih vratiju pred ikonostasom stoji pop i propovieda o sudbini njezinoj. Pokazuje prostor tik uz sâm hram, gdje je imala biti carska grobnica. Tu je bila neka biblioteka, za koju Turci pravo i ne znadijahu. Kroz nekoliko ju vijekova čuvahu derviši, a sadržavaše mnogo dragocjenih spisa za staru istoriju bugarsku. Grčki popovi nanjušiše biblioteku i mrzeći sve, što

bi na slovjenštinu sjećalo, nagovoriše šejha, da im to proda ili dade inako, pa ju spališe.

Maloj Veseli bude tu dosadno, pokaže mi stare bugarske napise uklesane po stupovima, povuče me za rukav i izadjoh napolje.

Bratac ispriča sestricu Veselu: Sad će i onako pop propovijedati, da toj crkvi Turci ostaviše nekretnine kao: kuću, vodenicu, vinograd i još nešto, a to nije u njihovim rukama — za sada.

Još jednoć pogledam crkvu, koja vanjštinom nikako crkvi ne naliči, jer izgleda kao skroz obična seoska zadružna zidana kuća, a tornja nema. Još jednoć pogledam taj skromni a stari spomenik na bugarsku prošlost, razgledam se časkom u kućice prastara tipa preko Jantre, kojoj smo gotovo na obali. Vesela reče, da smo sada u Asjenovoj mahali, koja se zove i Mala mahala i te kućice preko Jantre pod Trapezicom da se zovu takodjer Mala mahala, vidjeh, da je to zapušteno, zamazano seoce — recimo — predgradje i teška se srca otputih uzbrdice prema Trnovu, razmišljajući, kakav bi to morao biti most od samijeh koža, koji bi tu iznad Male ili Asjenove mahale vezao bio Trapezicu boljarsku sa carskim Carevcem. Mala me Vesela medjutim držala za prste kao dijete ćaću i vodila me onamo gore u Trnovo.

Oh, kako me taj grad uznemiruje! Tronut sam, kad pogledam bilo kamo u tu nevidjenu panoramu. Nigdje se ništa ne gradi, nigdje ništa novijeg — do školâ i kasarnâ — ne vidiš. Sve suro, sve staro, sve miriše po vijekovima.

Prodjosmo mimo stolne crkve Sv. Bogorodice, koja ima toranj dalje u kutu, kao da se njega crkva i ne tiče; zamalo i evo me pred mojim »hanom« zove se »Hotel Royal«.

Ići ćemo, ići ćemo! Suviše se mene doimlje Trnovo, a premalo sam sâm i svoj, da se tim dojmovima podam.

Debelušavi naš suputnik — inače član kluba sedmorice neoborivih — sprema u sobi svoj prtljag i govori mi dobri taj čovjek iz Srijema: »Ajdemo do Crnoga Mora, pa da samo pljucnemo u nj, da pljucnemo u tu sirotinju.«

Pa hajdemo!

Dobri ljudi! Da se razidjemo! Još čas ćemo sjesti. Svi smo ovdje. Neki sijedi Rusi dugijeh brada, Česi, Bugari i — mi. Da se kucnemo čašom dobra kvasa! Do mene neki komitetlija, koji živi u Trnovu pod policajnom paskom, njuši Maćedonce, za koje je rubio glave, pa se uzbudjuje kao lovački pas, kad nanjuši zeca. Oči su mu nemirne, leca se, pripovijeda o tartufferiji prijateljstva sa Srbima. Daje mi vizitnu kartu i zameće sa mnom debatu, a policajni komesar ga prekida. Žamor. Komesar mi meće ruku na rame i namiguje, da šutim, a glasno i odrešito suzbija komitetliju.

Podjimo! Sjedamo u fajeton; komesar se grozi fajetončiku, da ne računa više, nego je propis. Obazrem se gore na prozore s rešetkama, spustim se još jednoć okom niz neke stepenice, što će voditi u ulicu ispod nas i hajde!

Mala Vesela sjedi uza me. Prati nas na kolodvor, a šuti kao riba ili rak u vodi.

Trnovo! Carski grade! S tobom je vezana sva historija bugarska od prastarih vremena pa sve evo do 22. septembra 1908., kad je proglašeno u Tebi nezavisno Bugarsko Carstvo gore na Carevcu. I od starosti si melanholičan. Pričinjaš mi se kao stara i puna košnica pčelâ, kojima je matica umrla, a sada ovladala pčelama apatija i svaka misli, kako da se odijeli od roja, koji je evo na umoru.

Mala Vesela maše, Trnovci klikuju, a mi pod Trnovo u tunel.

Ne, ne, sve ću prije zaboraviti, ali ovog divnog položaja nikada! Trnovo bit će uvijek moje sanjanje.

Zbogom carski grade! Zbogom »blagospasni Carigrade«! Zbogom »carice gradova«! Carevi Tvoji vraćali su se pobjedonosno u Te, od urnebesja ječile su doline i klanci balkanski. Svatovi carski i boljar-

ski klikovahu vodeći ili odvodeći nevjeste uz karavane mazgi mirazima pretovarenih.

Kad ono iza katastrofe Tvoje odredi sultan, da se najbolji sinovi Tvoji pohvataju i odvedu u daleku Aziju, od jecaja i suza Tvojih na oproštaju nebesa drhtnuše. E-e! Da i meni bude bilo sudjeno dulje ostati u Tebi, sura udovice, da sam mogao obaći gola brda i u osami sjediti motreći divnu Tebe — i ja bih plakao i stenjao na oproštaju.

E-eh! I nikad više!

Tam-tara, tam-tara, tam-tara-tam!

Vesela! Pisat ću Ti kartice! Znam: Ulica Gurko, ne?

VI. Na Crno more.

Kad je mašina prvi put huknula, zahroptala, srce je moje stričak pomilovao... Sad sam znao — to je bilo opet u Orjehovici — da se nigdje ne ćemo zaustavljati, nikuda skretati, nego ćemo ravno na obalu Crnoga mora.

Crno more! Pontus Euxinus! Kad sam ga prvi put na karti vidio, negdje pred dvadeset godina, mislio sam na tintu. Tamo dakle crpu toliku tintu! Danas strepim, jer ću doći tako blizu Rusije, za kojom sam toliko čeznuo gutajući Gogolja.

Oh, a voz juri, juri. Tri su sata po istočnom vremenu. Dijeli me šest sati od tog velikog časa.

Naši mladi suputnici dolaze iz susjednih prijekleti i natiskuju se na naš prozor. Šta je to? E — parade! Sa mnom se vozi lijepa garavuša i već ju nanjušiše. Dolaze k meni, sjedaju, dosadjuju mi. Što žele gospoda, upita me dama u lošem bugarskom jeziku. Nasmijem se. Kako da joj reknem! Znam li njemački?

I tako udjosmo u razgovor. Sada nastade još veća strka na hodniku. Povučem zastor. To je tako ugodno! Povučeš zastor i znatno uvećaš samoću; zapušiš dobru bugarsku cigaretu i gledaš kroz otvoreni prozor u ljetni dan. Nigdje ljudî, a polja se žute od prezrela žita. U žitima prepelice, ali ne pućpuruću, već se vježbaju u trčanju i bjeganju pred kosom i srpom. Kukci zuču u tisućama glasova, a polje prelijeću dva futača, dvije vjerne šarene tice, koje se evo i usred ljeta ljube, a možda koju i ljubomora muči . . . Što smeta; one evo pristaju u hladovitu šikaru i tamo će obaviti — porodične obračune.

Tu je opet komad livade, na livadi stog sijena, na sijenu roda i ta na jednoj nozi. Kljunom se grozi nebu kao očajnik, kojega lomi teška nepravda. Dolaze šume, dolaze pusta brda i golemi kompleksi pašnjaka. Tako čudno: pašnjak od četvornog

kilometra i više, a na njemu samo jedno magare. Ta tvrdoglava životinjica nije se dala možda ni desetorici čobana s mjesta, a sad pase, pase, kao da krade. Možda bi i propjevala od zadovoljstva, samo da joj tko počne . . .

Opet šume, opet pusta brda i golemi kompleksi pašnjaka, a po njima redom nekolika golema stada govedâ u stotinama i stotinama glava. Rumunji od vajkada prelaze amo preko Dunava u balkanske krajeve sa svojim stadima i ovuda pasu kroz čitavo ljeto plaćajući porez. Nijesu li ova golema stada bijelih i pepeljastih volova i krava sa zadunavskih strana? Bila otkuda mu drago, ne mogu se rastati od njih.

I to je minulo; minula su stada i brda i pašnjaci, a dolaze opet polja. I ljudî vidim. Rade na polju: Žanju žito, vežu u velike snopove i slažu u krstine. Žene čistih i bijelih rubina otkreću se od voza našega redom, kuda prolazimo. Mi prodjosmo, one se ne okreću i samo rade dalje. I muškarci i oni. Ni da bi se okom osvrnuli na brzi naš voz, kao da su gluhi i slijepi.

Daleko negdje kod Dunava vidjaju se rubovi gora, a ovamo kod nas lijepe šume.

Evo jedno brdašce obraslo je trnjem i grmljem, a medju njim se nešto bijeli. Čini se, to su žene razastrle lan i konoplju, da se suši na ovom žarkom suncu. Ne — ne!

Ono je tursko groblje, jer smo evo u Eski-Džumaja, gdje imade mnogo Turaka. Tu se drže u svibnju veliki sajmovi, kamo dolazi silna roba iz Azije i Evrope. Domaći obrtnici lončari znadu lijepo opremiti svoje zemljano posudje. Vidi se iz voza. Šumovita je okolica. Kao iz šume vire minareti, što Bugari zovu i vikala.

Bila je jedna planina daleko. I sakrila se gdjekada, a sada je posve blizu. Tu je. Sve je to slično vijencima, što ih balkanske planine imadu. Strane su bijele kao presušeni lapor, a rasline — kao da ih i nema. Onda i ta davno gledana i motrena planina mine.

Sunce se već dobrano nagnulo na zapad. Moja suputnica je i dremucala i sve mi kazala, što smije reći o sebi. Glava je boli. Kad obidjosmo onu daleku dugo motrenu planinu, nadjosmo se pred Šumenom. O, sve je tu već istočnjački! I sunčevi traci su drugojačiji nego kod nas. Ljudi drugojačiji, životinje drugojačije. Pseta ulaze u vlak i njuškaju pod sjedalima i nagrizaju papir i sve tražeći zakuske. Neki stariji kudrovi dodju, posjedaju pred vagonske prozore i zabavljaju se ubijajući dugočasje motrenjem putnika. U Šumenu ima takodjer Turaka podosta mnogo. Za turske vlasti bijaše ovdje usredotočena velika turska vojna sila. Šumen — garnizonska varoš sa gotovo nepredobi-

vim utvrdama — bijaše puna vojske. Turci bili lijepi momci, vatreni Don Juani, te su po šumenskim mahalama za mjesečnih a dokonih večeri skičale mlade žene i djevojke u strasnim zagrljajima njihovim. I tako se kroz generacije razvi tip vitkih i stasitih šumenskih ljepota.

Naš konj je ovdje dobio nešto zobi i vodice studene i eto ga kako se daje u trku. Eno — Šumen! Sad se i vidi. U kutu je medju brdima. Velik je. Bijele se tornjevi i minareti, obasjani suncem zapadnijem.

A mi prolazimo dalje mimo bijelih brdskih strana i večer će sad nä doći. Digoh se, da potražim u restaurantu nešto. čime bih utažio žedj.

Tu je veselo. Hrvatski klub sedmorice neoborivih zabarikadirao se bocama i trusi zadnju kapljicu. I da sam samo minutu kasnije došao, žedj bi moja ostala neutažena. Sve ispiše te hrvatske ispičuture! Konobar maše glavom od čuda, jer mu se, veli, to prvi put dešava, da ostaje bez kapi vina i piva. Česi i Bugari okružili sedmoricu i gledaju, što će biti, a ovi sipaju šalu.

Tamo prijeko složila se opet druga grupa. Bugari sjede u skupu i slušaju formalno predavanje češkog Sokola o kraljevini Češkoj. Taj se spremio! Iz lisnice vadi papiriće ispisane statističkim podacima o češkim gradovima i crta njihov porast od

decenija u decenij, njihov napredak kulturni i ekonomski. Sve to ima on u preglednim i zbitim tabelicama ispisano.

Prodjosmo brda i brdašca. O zadnjem zapadnom žaru ljeska se Devnensko jezero, koje će spojiti s bliskim morem i učiniti od Varne ratnu luku. Primičemo se Varni i menom struji neko uzbudjenje. Jurimo kroz historičko polje bitke kod Varne, gdje je i hrvatske krvi proteklo. Evo me, gdje se nikad nijesam zamišljao, pa još ni danas ujutru.

Vlak staje, moja suputnica viče svojad kroz prozor i klikće, pa mi ni zbogom ne reče. Izlazimo, dama što voli vračanja, izvikuje nekoliko naša imena i psuje kavalirstvo, gdje mora sama prtljag svoj da nosi.

O — Maks! Maks! kliknem i ja, jer opazim davnog druga Bazalu Maksa, ovdašnjeg profesora, našeg Zagrepčanina.

Ugodno je — o, ugodno zagrliti davna druga i tisuću kilometara daleko od domaje svoje!

Nekoć — vele — za turskoga gospodstva zatvarahu se vrata utvrdjene Varne za zalaza sunca. Stoka nije mogla iz tvrdje, pa je mogla do mile volje tumarati trgovima i ulicama varnenskim. Taj dobri običaj, taj privilegij uživa još i danas varnenska magarad. Jer evo noć je ljetna i mjesečna, a ta dobra i razvikana vrsta ko-

pitara sanjarka glagoljajući čitavu božju noć svojim poznatim milozvučnim glasom zamećući kavgu sa psima po pustim ulicama.

Ah, slabo se spava u Varni kraj otvorenih prozora!

Spavamo u spavaonicama djevojačkog internata ženske gimnazije. Taj golemi zavod — moderna dvospratna gradjevina — slobodno stoji u perivoju, ogradjen sa sve četiri strane željeznom ogradom. Čovjeka zapanjuje, da u to kratko doba od trideset godina uzmože i ushtjede škrti bugarski narod podići toliko velebnih školskih domova diljem carstva svojega i posvuda zadovoljiti najmodernijim zahtjevima.

I muška gimnazija u kakvom je divnom perivoju! Tu su voćke: kajsije, šljive, jabuke, tu uresno drveće, tu grede i gredice cvijećem zasadjene, a tamo u dubini, kao kakav velikaški dvorac, stoji zgrada. Srce ti ne da mira, a nemaš ga čime umiriti . . . A jest! Ne damo se! Mala Vesela je svršila gimnaziju, učila nekih pet godina njemački, a ne zna prezenta od glagola »lieben«. Kako je sa futurom, nijesam je pitao . . .

Od muške gimnazije ideš zericu niže. Blizinu ti zastiru drveta Primorskog šetališta, a u daljini ti se pričinja da se dižu neke daleke, daleke modre planine . . . Ne, ne, nijesu ono planine, ma ono je

more, beskrajno more. Uh, što iznenadjuje! Dodješ na obalu, a nigdje ništa, na čemu da ti se oko zaustavi: ni otoka, ni otočića. Ništa, ništa do li more u beskraj! A modro je i tamno.

O, strašno more, golo i mirno! To je naše slovansko more! Rusi i Bugari drže njegove obale tamo od Bospora pa amo gore i onamo do Kavkaza. A preko njega struji amo hladno povjetarce sa goleme ruske nizine, možda još iz veće daljine, nego što je Ural. More se mreška, uznemiruje pijesak tankih plićina. Onaj drug, što se grozio, da će pljucnuti u tu sirotinju, prikupi društvo svoje, društvo neoborivih i još neke, pa ode u more, da se kupa.

Restauranti su prazni, šetalište prazno. Sâm sam ja evo na obali. Gledam more i gledam, a ne znam, čemu ga gledam. E, voda i noć, dvije su rodjene sestre; one svašta gutaju, svašta proždiru, svašta skrivaju, a ništa ne otkrivaju. One su roditeljke srhova i srčanih grčeva; one ubjeljuju kosu, mršte čela, ispijaju oči i suše, te mreškaju obraze. Zaista dvije najjače velesile, uvijek zagonetne i nikad neshvaćene. Kad je ono Kserksu more mostove na Helespontu razbilo i rastrgalo, razljuti se bijesni Perzijanac, dade ga izbičevati, okovati, žigosati i barbarštinom mu nazdraviti. Tako si ti »gorka vodo«, ti »mutna i slana rijeko«, što bi reko Kser-

kse, jedanput ipak stradala, ali — noć, nje ne shvati ni šiba ni pištolj . . .

. . . A u vodi veseo narod se praćaka. Eno tamo daleko na moru dva broda — reći bi, dvije dječije igračke — podosta razdaleko plove prema sjeveru u Odesu ili Herzon. Dimnjaci ni slamčice im nijesu, a dime se i reći bi stoje sate i sate na istom mjestu. Ipak idu, ipak se žure, a ovamo na obali o desnu mi ruku konzulati digoše visoko na stijegove barjake, koji lepršu na vjetru i žarkom božijemu suncu. Hajdemo onamo! Gdje je polumjesec, gdje je mladj na barjaku, tamo treba dići potpise za putovanje u nemirni Carigrad.

I nadjem kuću, dremovni dom, gdje se ništa ne zbori.

Tu sjedi netko nijem. Gleda preda se. Makne glavom, jer me razumije, a da nijesam ni beknuo. Soba je otvorena. Nekoliko ljudi sjedi okolo po minderluku i svi su u nešto zadubeni, te u pod gledaju. Jedan namoči pero, zapiše nešto po tursku, udari muhurom, promrmlja svotu, ubere, kimne i šuti. Naklonim se mirnima, naklonim se pisaru. Oni me ne vide i ja odem. Kao straža, što grobove čuva. A vani sunce žeže. Raspast ću se. Ona dva broda, dvije igračke dječije, još dime kroz svoje slamčice. O, kako je čudno gledati to Crno more!

Tako su možda gradjani starog Odessosa odavlen motrili, kako se lagašno pomiče ladja, na kojoj se prevozio duhoviti Sulmonac kao prognanik iz Rima u Tomi. A Tomi nijesu ni ležali daleko od Odessosa. Jedva 150 km. daleko prema sjeveru.

Ah, idemo dalje. Skrivajući se pred žarkim tracima sunca zabludih u neku malu, usku uličicu. Blatna je i zaudara. Kućice još iz turskog doba trošne, stijene im kao grbače izbočene, sad će, misliš, cocnuti sve u jednu gomilu prašine. Na basamacima dronjci se suše. Sve je mirno, tiho, mrtvo. Bojiš se, da ne ispadne iz kuće tkogodj i ne zamahne na te: »Novac ili smrt!« Onda dodjoh do nekog bunara. Bosonog narod, što muški, što ženski, capka po lokvicama na taracu i redom podmeće zemljene sudove. I tu se ništa ne govori, ne gura, ne hiti.

U Varni su Bugari u manjini. Škole bugarizuju i Turke i Grke i druge. Stare se trošne kuće ruše i grade nove. Ipak — tu je moderna ulica, a par koračaja i već si u uličici, da si ne možeš jadnije pomisliti. Evo i ovdje ima »kafene Makedonija«. Pred kućom je klupa obična. Sjest ću. Tu je preda mnom trg, srknut ću kafu i gledati, kako živi narod. U kafani je živahno. Dva-tri društva imadu pred sobom po škatulju. Bacaju kocke i odvlači jedan drugomu neka drvena kolešca. Štropot igranja

je dosta ugodan. Komu utrne cigareta, pripaljuje na žeravici, koja je do njega na stolu. Općenito se govori turski; tek gdjekada naizmjence bugarski. Mali trg je dosta živahan. Sad prodje fajeton, sad natovareno magare, sad čovjek s nekoliko oderanih janjaca nanizanih na kolcu. Opet fajeton, opet magare, a na njemu i čovjek i prepune košare povrća, a onamo preko trga opet trči čovjek s oderanim janjcima. Kolac mu se savio i sad će isplaženi jezici liznuti zemlju, a kratki repići, na kojima je runo ostavljeno, nevoljko lupkaju o stranu i po čovjeku. Desno uza stijenu sjedi na niskom stočiću vremešan čovjek, do njega kovčežić sa mastima za čišćenje cipela. Razastro je utirač, svileno platno stara suncobrana, okreće ga i slaže tako, da mu manje izrabljena strana bude na površju.

Eto i naših s kupanja. Grupa se polagano uzbrdice primiče. »Neka nam škodi, što se okupasmo«, zadovoljno klikće vodj, što reće, da će pljucnuti u Crno more . . .

Kafedžija istrči: »Hrvati, Slovani, izvolite k meni! Zapovijedajte!« I podvori ih to kafom, to limunadom, to šekerlijom svake ruke. Raduje se i drago mu je. Ovdje ima slovansko društvo. Slabo je, ali napreduje. I on je član. U Varni su nastanjena takodjer dva Hrvata. Dobri ljudi.

Opet smo na obali. Prodjosmo nekom uličicom s turskim spomenicima. Nakrivili

se, a pozlaćena slova jedva se već i razbiraju. Dvojica mladih naših drugova zaostaše. Na vratima jedne podrtine od kućice vidješe dvije mlade ženske, pa. — zaostaše.

— Momče! Ivàn!« dozivlju naši konobare i dadu se dvoriti pivom i zakuscima, a ja opet na obalu, na svoje prvašnje mjesto. Družba u kupanju vesela. Jedni gaze vodu, drugi plivaju, treći stoje i nešto kao da smišljaju.

Dvije me točke zanimaju. Na desnu ruku dolje nalazi se rt, a na rtu svjetionik. Po pustu rtu uzdižu se neke mogile, šest do sedam na broj; to su, vele, grobovi skupni, gdje ukopaše križari svoje mrtve drugove, koji nosijahu glave i život pod bedeme jeruzalemske. E-eh! Sasvim nezgodno je ovo sa životom i smrću. Kolike se matere blamirale, što su nas takove rodile! Živiš, probijaš se kroz svijet, dodje čas i zaklopiš oči, a onda ne dobiješ svoje čestite kućice od metra širine i do dva metra duljine . . .

I lijevo gore ima rt, ali nema svjetionika i mogilâ, već je ondje dvorac cara bugarskoga, kamo dolazi na ljetovanje. — Skrećem glavom sad nadesno, sad nalijevo i gledam te točke: jedna govori o sreći i plandovanju, a druga bûdi tugu u srcu.

Mališani pridolaze i nudjaju karte razglednice, a medju njima neki sitan. Je-

dva su mu četiri godine, a već se dade u trgovinu. Znade za cijenu, ne popušta ni stotinke, ali ne poznaje novaca. Uzmem u njega nekoliko karata i dadem mu novac. Za čas eto njega k meni, te me tuče i štipa. Ne razumijemo se, ali vidim, ne šali se dijete, već me tuče to rukom, to šljunkom. Dodje drugi dječak i protumači mi žestinu: dadoh mu premalo novaca.

Bude mi žao djeteta i dadem mu dugovinu. Pretražim svoje džepove, nadjoh neku igračku, pa mu je ponudim na dar.

On me prijezirno i neprijateljski pogleda i ode. Uh, što me zaboli, kad se tog pogleda sjetim . . .

Onaj rt na desnu ruku, onaj turobni sa svjetionikom, koji ti se iz ove doline pričinja kao kakva bijela gospoja, koja drži nad sobom neku preslicu i tuguje na žalu, zove se Galata, a ovaj na lijevu ruku gore zvao se Suganlik, a danas se zove i Sandrovo i još više Eugzinograd.

Ovako je i blizu Dorice obala. Uz obalu su vrbe i rakite, a voda je mirna, mirna. Do obale vodi aleja zapuštena, živica nestrižena. I onamo sam zalazio za proljetnih večeri. A tamo je i jedno jablan drvo. Na nj se naselili slavuji i pjevahu milo, premilo.

— Što dolazite upravo ovamo?

— Slavuj ovdje predivno bigliše . . .

— E — zakrene glavicom — treba da potražite sebi drugog slavuja . . . Taj ne bigliše za Vas . . .

Ne rekoh ništa, ali se sjetih nekog birtaša seoskog, kako je bilježio račune svoje po stropu i kredom. I dodjoše ljudi dužnici s muzikom, zaigraše divlju igru i u igri skakahu do stropa te kapama otrli birtaševe bilješke i račune — — — — —

— Što, sami? — iznenadi me novi znanac Panajot, mlad, ugodan Bugarin, što ima prodaju kože ovdje u Varni.

— Da, sâm.

— Po objedu ćemo onamo u Eugzinopolis. Ne izgubite se od vašeg društva. I odvede me k veselom društvu. Moja dama okupila nekog kozičavog češkog turistu i upravo piju bratimstvo . . . Dva mlada potporučnika bugarska smješkaju se gledajući ju sa prikrajka. Maks pravi osnovu puta, kako će sjutra u Sofiju na školske praznike, a sedmorica neoborivih razvijaju se u svom poznatom poslu. Kuda ću ja? Ne pristajem ni kuda, a to je moje zlo.

Tako se negdje dijete raduje, kad mamica na očigled otvara pakete, da vadi igračke; tako se negdje ljuba raduje, kad vidi jarana, gdje hrli dvoru njezinu; upravo tako sam se i ja radovao onoj bijeloj ladjici, onom brodiću, koji će nas prevesti onamo u Eugzinograd do ljetovališta cara bugarskoga. Prodjosmo niz ulicu,

uz nekolike dućane, uz nekolike magazine i dodjosmo na obalu lučku. Luka je velika, prostrana i dosta mrtva. Neka dva crna parobroda, dva, tri trabakula, nekolike ribarske ladjice i naš mali bijeli parobrodić. Uh, kako je dragušan! Stisnuo se uz molo u zatišje i diskretno puši svoju lulicu. E-he! Ne bi on tako spokojno čučio, da se sogoso sa sjevera razigra, da goni pred sobom valove, koji onako od šale, ko plašljivi zečevi, preskakuju i molo i ovakve mališane, pa i njegovu veću braću. E — da, kad se sjeverni stric rasrdi!

Spustismo se k našem bijelom brodiću niz kamenite skaline, on tutukne, dade se odriješiti i more se zapjeni, zašumi. A-hä! Hoće mali, hoće! Okrenusmo ledja Galatirtu i mogilama i tužnom svjetioniku, a kljun našeg brodića smjeri ravno ka dvoru carskome. I sad je tako ugodan pogled na Varnu. Polagašno se od obale diže; onda prestane varoš, a dodju nad njom vinogradi. I vinogradi prestaju, a onda se diže strmi brijeg, obrastao šumom. Na vrhu, na sljemenu brijega bijele se neke zgradice, a do njih stršе daleko u vis neke vrsti jarboli. To je stanica za Markonijev brzojav. Ta bežična mudrolija mene jadi, što je tako visoko i tako daleko, a ipak bi čovjek i njoj rado zavirio u — karte.

I kako Varna lijepo pristaje pod tu gorsku kosu! Sve oko nje puno zeleni, a

kuće nove i bijele nanizale se po lagašnom usponu. Ta je bila nekada i prijestonicom. I to prijestonicom male bugarske državice, koja je najkasnije pala u turske šake, državice despotâ Dobrotićâ, po kojima se još i danas zove Dobruča, komad zemlje medju Dunavom i Crnim morem. Panajot sjedi uza me i pripovijeda o Dobruči, koja danas pripada Rumunjima, a nastavaju je Bugari. Ah, kako trpi njegovo patriotsko srce s te pripovijesti.

Eugzinograd nam je blizu. Već razabiremo stražarsku huticu, ogradu, vrata, koja vode u gaj, šumicu oko dvorca. Eto i pristajemo. Panajot me uzima pod ruku, udvara mi kao djevojci i uvodi me. Tu je prije bio manastir. Ovamo su Varnenci nedjeljom polazili što pješke, što po moru i tu boravili sa svojim porodicama. Danas su mnoge manastirske zgrade preuredjene. Tek crkvica se nije preuredjivala.

A kako je lijepo u tamnoj crkvici; tamo iza ikonostasa i iza žrtvenika klokće izvor-voda, cureći po nekom žljebiću; pljušti i klokće i s gustom tamom dočarava ti neku bajovitu špilju, gdje se vile roče... one lijepe vile povotkinje . . . Vani te opet dočekuju stazice, kraj stazicâ cvate lovorika i njezini blijedo-žuti sitni cvijeci hoće da te ljube. Tamo opet kamenjem obnizane lijehe pune cvijeća svakojaka, a na svakoj se ističe monogram (»F«) cara Ferdi-

nanda. Car ima radost s dvorcima. Gdje je ljepša točka u Bugarskoj, tamo bi on rado imao dvorac. Samostan Preobraženski kod Trnova hoće da ima, ali ne dadu Bugari, i druge bi manastire ovako rado, ali Bugari ne dadu.

Sad on negdje u Bruselju, gdje li, kumuje, a dotle mu se ovdje vjetri dvor i posteljina . . . Naše dame se odmah zatrčale, da ogledaju poplune, jastuke i slično, što se vjetri u paviljonu za muziku. Lijep je dvorac; oko njega su mnogi skokovci ili vodoskoci. Bajno mora biti u večer, kad zašume i zapljušte vodoskoci, a u plamu tolike električne svjetiljke sa tisućama svijećnih svjetala . . . Neka bude muzike, neka zahuči more . . . e-e! Bajna mora biti takova večer! I onda se proći po tim puteljcima, imati puno srce mladosti . . . E-e!

Panajot me povede malo niže upravo na rt nad more. Uh, što je golemo i što se neprestance svadja s obalom! Tu su neke stare kamenite stepenice k moru, a ovdje pred pet godina pogibe u moru ministar Manušev, pouzdavajući se suviše u plivaću svoju vještinu. Stara se hrastova debla nagnula k moru, sva su mahovinom obrasla, a po njima pjevaju svakojake šumske ptice, pa i vrapci i sjenice. Čini mi se, da je to mimo ptičijeg običaja, ali pjevaju i u žarke ljetne dane, pa eto.

A šta ćemo ovdje? Vratimo se, vratimo!

More je mirno, sunce se nagnulo onamo nad Balkan. Vruć kamen žeže nam tabane, a nemamo kamo da se sklonimo, dok se na »Blgariju« — naš parobrod za Carigrad — utovare silna krda ovaca. Arnauti viču nad njima, mašu štapovima i praznim rukama, a ovce ih ne razumiju. I hvataju Arnauti ovnove prevodnike sa klepkama o vratu, vuku ih za rogove, tresu im glavama, da ovce čuju klepke i za njima podju. Pa kad se ovce snadju, kad opaze svoga prevodnika i čuju klepku njegovu, onda ih opet ne možeš zaustaviti, toliko jure za njim. Kud jedna, tuda sve, i sve bi rado bile prve, pa se preskakuju, pa bleje i blekću. Ispočetka ih broje, ali se to ne može, jer one ne čekaju. Arnauti jure po drugo krdo. Uhvate prevodnika i tresu njime i triput se s broda moradoše medju njih vratiti, dok ih skloniše, da podju. Tako treće, pa četvrto, pa peto krdo. Pun je parobrod ovaca. I ljudi pridolaze. Žene, umotanih glava, vuku sa sobom krčage pune vode, a uz njih njihovi ljudi prte cunje, pokrivače i svašta.

Evo moga Panajota. U navali posla malo te nije zakasnio, da nam rekne zbogom. Briše znoj i žuri se ovamo. Za njim trčka neka curica s košarom u ruci. O, zlatan čovjek je taj Panajot! S curicom

je dotrčao, a curica nosi u košari kitice cvijeća. Neke nas je zakitio, neke iscjelivao te zakitio. I tako se pod pokroviteljstvom njegovih budnih očiju ukrcasmo i mi. Po palubi i svuda natiskane su ovce u na brzu ruku udešenim oborima, a uzahni puteljci propuštaju čovjeka po čovjeka po brodu. I dok se ona druga moja krupnija dama sama — već dulje vremena — brine za se, ova vitka, što voli vračarice, opet dozivlje mene. Spremim joj prtljag u drugi vozni razred, kamo i spadasmo, ali ona sa još nekolicinom ode u dvoranu prvoga razreda.

Moje se srce grči: sad ćemo u vodicu u studenu. Idemo u Tursku . . . Majko moja! Dok sam malašan bio, pričala mi je i ona i drugi mnogo o Turcima i riječ sama na me je strašno djelovala. Jedanput me poslala u prvo sumračje s krčagom po vodu. I netko reče: »Preko Ivančice dolaze Turci«, a ja bacih krčag s glave i vriščući pobjegoh kući u moj mračni zapećak . . . Gle, a sad idem u Tursku.

Obzor se obrubio žarom i rumeni, a more se pjeni i pršti. Tamo od maloazijske strane dolazi mjesec, dok sunce taman počinu. U utrobi parobroda rondaju kolesa kao golemi podzemni mlinovi. Dva čovjeka sjede do prekrasna mlada konjića, grizu paradajze i motre divno konjče. U brodu se vide unakrst složene vreće pune svakojaka žita, a na njima dvije mačke: jedna spava, druga se diže, užasno grbi i proteže. Odnekale dotrči pseto i zalaje na konjče. Putnici miruju i gledaju. Prost svijet ženski polegao i spava, a muški njihovi suču cigarete i puše stražeći stražu nad njima.

Sjever brije, ladja se naša lagašno ljulja, a kapetan šutke šeće po mostu i nehajno spušta pogled na busolu.

Sunce pade i noć pade. Ovdje nema onih lijepih ljetnih večeri, koje kod nas izvabe svijet na prag, da čini mjesecu društvo . . . A more tako tajanstveno šapće, valići su tako sitni kao da je površina posuta lišćem, živim srebrnim lišćem, a svaki valić da je listić. Kraj mene sjedne neki pravoslavni svećenik s požućelom i pozelenjelom kamilavkom od starosti. Neuredan je i odrpan do samilosti. Bit će da je Grk i ne razumijemo se. U kakovu taj jadnom selu popuje; ima li to selo za nedjelju svijeću voštanicu? Ili čovjeka nagoni škrtost, da te dronjke oblači, ili (— o, tješit ću se! —) ne smije, da pokaže imućstvo svoje, jer su ljudi opaki, vlast neprijateljska . . . Da, da. Turski odnošaji!

— Hej, lijepih dupina! — kliče mladi naš saputnik, što sjedjaše sasvim ostrag. Pohitim onamo. More se za nama kovitla, ali dupina ne vidjeh. To je uostalom bio prizor za nj udešen, njemu u počast du-

pini vjètrê njuške; željni su njegova čudjenja.

A s kim se to razgovara hirovito Crno more? Slušaj, kako šapće, kako nešto kao gundja! Ovi valići, što udaraju naš brod o rebra, a on se čini, kao da se laktom brani sramežljiva djevojčica od nasrtljiva momka. To je ovdje uz brod, a dva-tri metra dalje talasići trepte, more drhće, a po njemu se mjesečina kliže, zvijezde oglédaju. Po nebu se popališe daleke vatre i luči sićušne sasvim kao i kod nas. Tek — sa morske se pučine zvijezde drugojačije vide: bliže su nam i oku i duši . . . Znam Vas, stare varalice! Mnogi su za vama čeznuli, posrtali i padali . . .

Ovce se zamišljaju i svaki čas po koja teško uzdahne, pseto se savilo u točak i spava, narod po palubi leži i sad ovaj sad onaj od putnikâ grebe noktima čas pleće, čas hrbat, čas bedra i drugo.

Upokojimo se! Šta ćemo ovako? Ta — eto: sâm, sasvim sâm.

Tankim se čebencem pokriješ na uzanom krevetu s osjećajem potištenosti, jer par decimetara nad tobom počinje se drugi krevet; osjećaš se u krevetu kao u gajbi, nesiguran si u svakom pokretaju tijela, jer su dimenzije tvoga prostora izmijenjene, situacija nepoznata tvojim običajima i u tjeskobi prospavaš noć lakim i tankim snom. Tako i ja. Rano jutro, još ni jutro

pravo, a ja se dižem oprezno, vrlo oprezno, da ne povrijedim sebe ni drugoga, ako još tko u našoj klijeti spava.

More šušti i pišti, mašine rade i drmaju, brod se ljulja, a ja se brzo spremam na palubu. Rado bih vidio na moru zoru ranu Mene zora zanima. Nijesam u životu mnogo čitao, ali kad je bilo štogod o zori, znam, da se gotovo svaki pisac rastapao od milja pišući o ljepoti njezinoj. I kad sam se počeo zanositi i sâm za ljepote u prirodi, više puta mi se desilo, te sam gledao i posmatrao zoru ranu. Mogu reći, da dosada nijesam doživio zore, nad kojom bi veličala duša moja. I upravo mi se krivo čini, što ne doživjeh tog časa. Počinjem sumnjati u moj smisao i sumnja me nagoni, te vrebam zgodu, da motrim zoru. I eto! Sat pokazuje pola četvrte po istočnom vremenu; na palubi se razbudilo pseto i laje. Jamačno je kod svoga konjića. I pijetlići neki kukuriječu u gajbi svojoj. Sasvim tako biva u kakvom seocetu. I mi smo seoce, ali imamo nedjelju i ne žurimo se, da obavimo što više posla za jutarnjega hlada.

Prvi sam na palubi. Pozdravim pijetliće i more. Tiho i mirno je ovo naše rano jutro, ali more nije mirno. Ono radi. Naš brod se ljulja kao konj, kad trči zagrabice. I sjetim se Vidrića:

I ti, koj' sniš o divnoj, nagoj ženi,

Na tamno-modrom valu što se rodi . . . zadrhće mi nutrina, jer evo tamno-modrih valova i talasa! O, moj Laco, kako si divnu sliku smislio!

Sve miriše na rosu i radja se djevičansko jutro. Mene zanose večeri, večernji požari zapada, ali su večeri sumorne i teške, a evo jutro i jutarce milo, vedro, nevino, kao djevica, zakićena lijerovima. Evo, jutro je kao jagnje okupano, kao mladenka, kad će na vjenčanje, dok večer sa žarilom sjeća na udovicu — lijepu, ali bolnu i pečalnu. Eno stidljive zorice, eno vesela zlata na istoku! Ovce kîšu, pa se oblizuju. Čitavu noć su prostojale, a jedna hoda po njima i propada. I Turkinje su poustajale i prate ih muževi po brodu. Ptice, neke male ptice, odoždo bijele, odozgo tamne, lete nisko nad talasima mora. Valovi ih sakrivaju, na valove one sjedaju i njišu se kao nestašna dječica.

Daleko pred nama sivi se azijska obala nalijevo, evropska nadesno. I sunce je kukucnulo, te mi ju još bolje pokazalo. Eno obale stare rimske Bitinije, tamo dalje negdje je bila i Paflagonija i Pontus. A te provincije imadjahu jednoć divna upravnika Plinija »najdražeg Secundusa« cara Trajana s »kozjim ušima«.

Polagano se primičemo Bosporu. Evropska obala nam se još nekako približuje, ali bitinijska gotovo nikako, a sunce je

dobrahno odskočilo. I onda nekako i to dodje. Motrim pustu evropsku obalu, gola je kao hrbat roba. Tu u prodolici malo seoce sa desetak kuća, a iz seoceta viri minaret u visini dobra dimnjaka. Izgleda da i kršćansku kapelicu ima to seoce. Nešto dalje razabire se groblje, sudeći po kamenima. I — eto nas! Ući ćemo u trag Argonauta, koji sretno umakoše Simplegadama, brdima, što se eto ovdje na ulazu u Bospor nasred mora sklapahu, kadgod bi koja ladja kroz njih plovila, a onda se iza Argonauta ustanoviše za sva vremena. Tako mogaše ovuda sretno proći i Frikso na zlatorunom ovnu, bježeći u Kolhidu od zle maćehe svoje. Uh, što stari Grk ima lijepe bajke! Bratac uzima ljubljenu sestricu, sjedaju na ovna i kreću na daleki put. Mala Hela pada u more, a Frikso jezdi dalje nemirnim morem. Društvo su mu ove ptičice, što sjedaju na talase. Talasi ih dižu i njišu, a krilašca su im uzdignuta, da se ne smoče. Talasi pucaju na sljemencima svojim i niza strane njihove prosiplje se svaki put na pregršti biserje, sitna zrnca biserova. O, ja bih more vijekovima gledao!

Simplegade miruju, kule s desna i lijeva na ulazu u Bospor trošne su i stare. Eno turskih vojnika! Uz obalu su topovi na nas upereni. Vele, da su puni grozna naboja. Sve za slučaj, ako bi . . . kad bi . . .

Vojnici u žuto-sivu odijelu penju se, a trublja trubi; mnoge trublje trube, a tako čudno.

VII. Carigrad.

Carigrad se je već davno počeo. Malo iza ulaza iz Crnoga mora u Bospor počela je za nas ta glasovita i za nas čudna varoš.

Uz obalu evropsku cijelim putem po Bosporu sretamo sjajne dvore. U, što se bijele na suncu, a nemaju krova! Pa kolika raskoš viri kroz prozore i altane! A pred njima se ljujaju na bosporskim talasima »šajke male barke«, kako se u pričama opisuju. I još ljepše! Nad ovim dvorima, a na surim obroncima, drugi se dvori koče. I netko reče, da ćemo vidjeti sultanov dvor sasma uz obalu. Kako ćeš ga poznati, kad su svi tako sjajni! I evo medju njima jedan sagorio. Prazno ozidje strši, prozori nemaju stakla, altane puste. Vele, da je to zgrada, gdje je bivao prvi turski parlamenat, a prošle mu godine vatra utrobu uništila. To je predio grada Dolma-Bagdže. Nad njom su golema zdanja: novi harem cara velikoga. Uh, da se upali, a one bule da bježe glavom bez obzira i mi je hvatamo kao ludi!

Zaista Carigrad iznenadjuje negdje one ljude, koji iz Mramorskog ili »Bijelog mora« dolaze, ali odavde iz Crnog mora

bude čovjek polagašno pripravljen i ne čudi se panorami, gledanoj sa Zlatnog roga. Ah, za mene je Trnovo bilo veličanstveno! Tamo — o — tamo sam strepio i drhtao i poslije onog osjećaja teško je izazvati udivljenje u meni. Kud se ono pope Pera, evropski dio Carigrada, kako li se tajinstveno suri Stambul na lijevo u lagašnoj uzbrdici, a sva je načičkana minaretima i kubetima!

O, varoši, o carska varoši, tu si dakle! Što ću s tobom, kako li ću ovo dan-dva u tebi proboraviti? Ja — eto — u Turskoj!! Majko moja — ja u Turskoj! Zaklat će me! Mene kaurina! Carigrad je oduvijek grad iznenadjenja, zašto ne bi mogao biti i ja jedanput za svagda — iznenadjen!

Jutro je divno, a iz Carigrada mogu brodovi samo obdan, kaošto ih samo obdan i puštaju u Bospor i Zlatni rog. I mi susretamo male brodiće s izletnicima. Mašu nam rupčićima, šeširima, a i naši ne zaostaju uzvraćati pozdrave. Ja gledam, kako točkovi s lopatastim perima na brodovima njihovim dižu buku, šum i pjenu, kako se njihovi valovi s našima srazuju, kako na sudaru pjena pršti. Eno, u bajovitu barku sjeda malo družtvance, što je izašlo iz palače; dva se čovjeka uprla, savila grbače i režu more, sijeku talase.

Mnoge ladjice; sve većma vrvi more od ladjica i ladja. Svaki čas čuješ ili tru-

biti, ili tuliti, ili fućkati sad s desna, sad s lijeva. I ne znam, kako se pred našim parobrodom stvoriše dva čamca. Na što se spremaju? Naš brod juri, a oni k njemu pristaju. Čovjek jedan diže motku, drugi za njim stoji. Motka ima kuku. Pristaje tako, kao da će s nama uporedo. Sasma smo blizu. Treći bori borbu s valovima, što ih naš brod pravi.

U jedan mah zakači motkom o naš brod i gotovo trkom se po njoj uspinje prvi čovjek i drugi čovjek, a trećeg siromaka, što ostade u čamcu, poprskala pjena i valovi. Smijao bi se kao malo dijete, nad tim prizorom, ali me smućuje, što ne razumijem, šta će to biti. Kad se ovi u času popnu, otkače motku, koja je s užetom vezana za čamac, bace je u more. Čamac zaostade, a ona dvojica juri po parobrodu kao mameni. Kao ono lovna pseta, što ćute zečića u blizini, pa kao obezumljeni u svaki grmić zabodu njuške. I vidim tamo dalje, kako se bore, reći bi, s našim saputnicima za prtljag. I ne prodju 2—3 časa, a to samo niču fesovi, glave i ljudi sa svih strana parobroda i nastaje gužva, svadja, borba općenita. Putnik otimlje svoj prtljag gusarima, — (stvorio sam si odmah tip gusarskih navala) gusari putniku; rvu se, psuju, viču, groze zgrčenim pijestima. I do moje sirotinje ispružaju ruke. »Ne dam«, vičem i okrećem se u stranu. Kad se obazrem, a ono se dvojica drže za grkljane. U meni se probudio učitelj: jer se svadjate i tučete, ne dam ni jednom ni drugom. Nasmijem se na glas: kad bi znali vrijednost mojeg prtljaga! He-he!

Usred piske, vriske, trubljenja i svih mogućih glasova parobroda, što se ugiblju, pomiču, okreću i mirno stoje stade i naša »Blgarija«. Mi stojimo. Meni se ne žuri nikuda. Ne brinem se ni za što. Kuda će drugi, tuda ću i ja. Treba nas prevesti na obalu, jer smo podosta daleko u moru ostali. K parobrodu našem pristaju velike korablje i Arnauti udri istovarivati ovce. Preda mnom stoje moji »gusari« i čim se pomaknem i oni se pomiču, posižu.

Tko su ovi svi ljudi? Turci, Grci, tko su? Ne znam, ali vidim, silno su spretni u svom poslu. Oko broda se natisla sva sila čamaca »kaića« i svaki nešto tovari. Trče po kaićima, skaču s jednog na drugi i nema opasnosti, a ja se samo nagnem, i već je opasnost tu.

U onoj vrevi i križanju barki, brodova i brodića, čamaca i svačega i nitko ne nastrada. I ne čeka jedan, da mine drugi. Svi se žure, svi stizavaju u pravo vrijeme na pravo mjesto.

I evo me na pločniku grada Carigrada. Dosada bio sam na našem teritoriju, prijateljskom bugarskom, a pločnik — da to je zaista Carigrad. Sve ću pamtiti, dugo pam-

titi, pa kad budem stari kašljucavi djeda, sjest ću pod lipu, ili dub slavski i ujedanput okolini svojoj početi da pričam: »Kad sam ono jedanput bio u Carigradu« . . . a okolina će zinuti i čuditi se: »Gle, tko bi rekao, da je naš čiča i u Carigradu bio.« A bio je, eto me. Vidirali su moj pasoš, izvikivali iz njeg moje ime, zagledali u putni torbak bez zanimive sadržine. Mali brzi konjići vozili su me taracanim ulicama po Galati, pa dakako uzbrdo na Peru, evropski dio grada Carigrada. I ja — kao djeda — pričat ću dalje: »Kad sam polazio u Carigrad, često sam se putem pitao: hoću li vidjeti onu silu pasa po ulicama carigradskim? Uvijek sam prije toga molio one, koji su ondje bili, neka mi o psima pripovijedaju. Oni mi nijesu znali pripovijedati onako i onoliko, kako bih ja želio. I kad sam onamo došao, pasa nije više bilo. Istina, neka malenkost je još postojala, ali to nije za priču.«

— Čujte, djede, jeste li bili dugo u Carigradu? pitat će okolina, a vjetar će šuškati lišćem starog stoljetnog duba.

— Malenkost od tri dana, a to je za Carigrad jako malo. Trebalo bi mjesec, dva. Onda bi mogao čovjek nešto pripovijedati. I onda —, a ne, o Dorici ne ću pripovijedati, tek ću namrštiti čelo.

Pričat ću im o panu Kohoutu, našem hoteljeru. Njemu je jedan dio naše družine brzojavio i on je s brzojavom poslao pred nas u luku jednog agenta, agenat s tim brzojavom kajičika pred nas iz luke van u Bospor. Agenat je za nas sve poplaćao i predložio gotov račun od neko 35 franaka: prijevoz prtljaga i nas s broda do pana Kohouta. Reći ću im, kako smo se okrijepili i kako nam je konačno kazao, da nema mjesta u njegovu hotelu, ali nas je poslao k susjedu u jedan hotel garni. Taj hoteljer da je imao divnu kćerku Rebeku, a hotel da se zvao »Aleksandrija«; da se Rebeke ugodno sjećam, ali hotela nikako, jer su me u njemu okrali... pomislite... okrali... mene...

— — — — — — — — — — — — —

Trebalo bi samo proći historiju Carigrada, dati njegovu prošlost, ali u to je teško dirati. Teško je dirati u prošlost prijestônice, koja doživje tolikih i takovih stvari, da se čovjeku ježi koža... Konstantin morade iz Rima. Pogubi sina, jer da mu o glavi radi; udavi u kupelji ženu svoju, koja ga je nahuckala na sina nevinoga, a Rimljani udri lijepiti pamflete po kućama i po vratima palače carske zbog njegovih neronskih čina. Omrznu mu život u toj nesnosnoj varoši i on se poče ogledavati za drugom prijestônicom. Nije se mogao odlučiti. U golemu carstvu bilo na pretek zgodnih točaka. Sofiju je, istina, svojim Rimom nazivao, ali bi se teško

odande vladalo. U Troji je počeo graditi, ali je i to napustio. I onda se odluči za Bizant na Zlatnome Rogu, obuhvati sedam brežuljaka, neka tako naliči Romulovu gradu.

Dade se na računanje. Sazove mudre, trijezne i obzirne ljude, naloži im, da po zvijezdama ustanove budućnost nove prijestônice njegove, mudroznanac Grk i još jedan rimski svećenik uza nj dadoše blagoslov temeljima gradskim nešto upred Martinje godine 326. Jesenje sunce je gledalo, kako silni car sprema pomrčinu omrzlom Rimu, kako daje mjeriti temelje zidovlju novoga grada, kojemu je budućnost srećom ispisana. Ta — genijem Novog Rima postade Fortuna . . .

A slabo je ovdje sreća cvjetala. Carski su ovdje ljudi ginuli poput ovaca, a carske okrunjene glave i gore od jaganjaca. Otac na sina, sin na majku i oca, a brat brata osakaćuje. Neobično lijepa Atenjanka carica Irena učini mnogo čuda i pokore; dade muževoj braći koje iskopati oči, koje povaditi jezike, pa i sinu svojemu ta strašna i za vlašću pohlepna žena ne poštedi vida očinjega, dok se ne doživi negdje u progonstvu. A istočna ju crkva na sve ovo iza smrti proglasi — sveticom. Neka bude . . . Ja joj ne zavidim . . .

I tako je sva povijest Carigrada krvlju ispisana, jer ovdje rijetko koji vladar naravnom smrću umrije . . .

Na Carigrad udarahu mnoge vojske, i bugarske, i ruske, i arapske. Bugare potuče vojska, gospodu iz Kijeva »čudo« (car iznese opravu Marije iz crkve, zamoči u vodu; more mirno diže se od strašnih vjetrova i razbi ruske ladje), a Arape glad, neobična studen i čudo od vatre, koja i u vodi goraše i nitko se ne spasi, na koga je makar samo iskrica pala. Za križare i siromašnog Balduina od Flandrije znamo, a tko ne zna za god. 1453., dobiva obično treći red.

— — — — — — — — — — —

Lijepu Rebeku pozva majka. Ona zalupi pokrovcem na pianinu i ode, a mi ostadosmo sami u salonu za razgovore.

Društvance naše sjedi, razmišlja, gdje će početi sa razgledavanjem, a ja gledam kroz prozor na ulicu Pere. Kamenitom ulicom jure fajetoni, bičevi zviždе zrakom, kočijaši viču, tjeraju bijesno, mašu, lome se na »boku« i zadržavaju fesove, koji im hoće s glave da se oskliznu. Tu nema obzira. Jedan zamahuje bičem na drugoga, kesi zube i ceri se. Bez vidljiva uzroka okreću na mjestu i vraćaju se, kao da su zalutali. U taj vrtlog i gužvu od ljudi i konja, kriča i toptanja, nabašu Talijani s medjedima i majmunima, ali se moraju povući u pokrajnu uličicu. Nitko ih i ne gleda, jer nema dječurlije i besposličara u gradu carevu. Gdjekoje pseto se ispružilo

*

uza zid, gdjekoja mačka prijedje preko ulice u pohode susjedi. Zna ona, tamo će — u svakoj kući — naći odmah pri ulazu kakav kovčeg, na kovčegu jastučac, a na njem rodicu svoju u sladjahnom dremuckanju.

Kod pana Kohouta je naš tabor. Ima lijepu bašču, onamo dolazi slovenskog svijeta svake ruke. Jelovnik je češki i njemački, a jelo samo češko. Ta, znamo: knedli i — knedlički. Zaledje nam je sura stijena kućerine neke, a po njoj se penje bršljan. Skromno i sramežljivo mu je penjanje. Malo se uspeo i sad — ogleda se za sigurnom stazom. Neka ga! I mi smo bršljani, pa ne znamo dalje.

Negdje na Munkačevoj slici vidjeh tip stara, sijeda Jevrejina. Nos mu bijaše tanka srha i evo taj oživje i šetka po Kohoutovoj bašči, govori češki i — nudja. Nudja karte razglednice, nudja ženske torbice, nudja svilene šalove, zlatom vezene, nudja sebe za vodiča. Odlično češko društvo — sve neki profesori, redaktori, doktori — zadržalo ga uza se, posjelo kraj sebe, njima će on pokazivati varoš. I moji uzdišu za vodičem, a ja se bojim, da koji ne dodje. Znam, da čitava Carigrada ne ću vidjet, a ono, što baš mene veseli, na svaki ću korak naići.

Ipak — evo i za nas čovjeka Žida. Hu, kakvih sve nema! Mali, veliki, mladi, stari, svakakvi su! Što sve ne nudja! Duhan, cigaretu, cigaru, vrpcu, čislo, albume itd. I svi kao da su jedna porodica; što nema jedan, ima drugi, samo da se pazari. Sve si njegovo dobro prevrnuo i ne ćeš da kupiš, a on istrgne prvom svom drugu robu iz ruku i nudja njegovu pod svoju, odredjuje cijenu, pogadja se, popušta nevjerojatno, a da i ne pita onoga, čija je roba. Plaćaš novcem, kojim hoćeš. Daš li franak, lev, dinar, krunu, liru, čerek — sasvim je svejedno.

Treba ići, dan ne čeka. Podjimo. Vodič nas stjera u red, zbroji — sedam nas je na broj — i napred stupati — stupaj! Vodi nas uskim ulicama i zakucima od ulica i dodjosmo do stanice podzemne uspinjače. Sve grne onamo, kao da se nešto važno dogodilo. A nije. Uspinjača juri sa Pere na Galatu, spuštajući najedanput više od stotine ljudi svake ruke. Tek jedni izadju, voz se natrpa da ne može bolje i vozi. Koliko spušta na Galatu, toliko diže na Peru.

Kod ulaza u uspinjaču vodič nas broji, kod izlaza opet broji. Ja malo zaostanem. Kako i ne bih? Eno odmah na desnu ruku visoko na golemoj zgradi visi velika žuta ploča, na njoj poznati crni dvoglavac orao, a oko njeg crna slova pišu: »Oesterreichische Post«. Milo ti je, što vidiš eto nešto svoje; kako da ne staneš časkom. I — već je to zamijetio naš vodja. Svi stoje i mašu i vodja i saputnici. Mora se ići. Podjimo!

Sad ćemo u pravi, baš onaj pravi Carigrad u — Stambul. Minusmo palaču

»Wiener Bankverein« elegantno visoko zdanje, te idemo, gurani morem svjetine, na Validejski most, što vodi iz Galate preko Zlatnog Roga u Stambul. Široki most osvijetljen je žarkim južnim suncem; od svijetla te i oči bole, a po njemu vrvi narod tisućama. Četiri čovjeka love pare vrteći se oko svoje osi kao za inat i još im koja ta umakne, jer ne dospijevaju njihove brze i okretne šake pohvatati kišu od para i u isti mah strpati u limene žare, što im vise na jakim remenima o pojasu. Evo, ja bih ovdje stao i gledao, ali ne da sunce, što pali mozak, a ne dadu ni saputnici, ni vodič. Vidim bulu. Uz nju poskakuje sinčić, držeći je za ruku i ona će preko mosta. Ne da para; čovjek sa žarom o pojasu zakači prste za njezin rukav, ali mu se istrgne i ode brzim korakom. Šta će? Da je mužko, dao bi se na posao, ali žena — bula — a uz nju se može provući drugih pet, pa je gubitak države još veći.

Idemo i idemo... Prodjosmo opet mimo četiri čovjeka, što love pare na stambulskoj strani mosta i ulazimo u pravi Carigrad.

U drugom smo svijetu. Drugojačiji je ovdje svijet, nego tamo na Galati i gore na Peri. Drugi nazor provejava ovdje svaku kretnju, svako djelo, sve. Vidiš ga u svemu. U čemu je baš izražen, ne bih mogao reći, ali ga ćutiš na svakom ko-

raku. Prijeko sam vidio mnoge fesove i divota je pogledati, onako s povišene točke, kako vrve ljudi u elegantnoj crnoj odjeći a s fesovima na glavi. Ovdje se gubi francuski kroj i kretanje mase nije tako brzo. Čini se, kao da ovdje vlada drugi propis: časovi su sporiji, ravnaj se po časovima.

Kuće starinske, kamen se iz zidovlja truni, prozori su kao gajbe, koje htjedoše iz kuće kroz prozor baciti na ulicu, ali je više od polovine nikako isturati nijesu mogli i tako ostadoše. Iza tih drvenih zaboja sjedi čovjek. Vidiš ga, kako se kao nehotice primiče licem i bradom, kako u hipu virne kroz rešetku, odmiče se i sjedi dalje mirno kao kip. Bijeli mu se košulja, a kroz rešetku šušne pahuljica dima: kip puši cigaretku. Tuda treba na prstima proći, kipovi ljube mir . . .

Ovdje ima vode. Ideš, ideš: evo nizovi pipicâ po trulom zidu. Ideš, ideš: eno opet pipâ i pipica, a voda teče, teče... Ljudi dolaze, peru se, piju, odlaze. To su valjda još stari, rimski vodovodi. Eno tamo nešto zělêni, hladovine. Tu sjedi otrcani svijet u hrpama. Sve šuti ili šuška nešto oko sebe.

Dolazimo u neki park, a u parku su muzeji. Koliko se tu nakupilo starogrčkih umjetnina. I u jedan sat prodjosmo sve! Vrijedja me i pomisliti na to. Trebalo bi ostati u odajama ovim dane i dane te sje-

diti i motriti. Ovako ne valja ništa. A družina moja grdi me i goni. Šta ću joj ja? Zaostanem, traže me, sakrijem se, nadju me; smijem se, a oni me kunu. Kipovi su cvi tako lijepi, kretnje su im meke, te iz njih možeš zaista čitati mnogu stranicu upokojenja i rezignacije. Ludo li je ovo rečeno? Ne mogu pomoći!

I drugi manji dio muzeja vidjesmo. Vidjesmo pokućstvo i kućevni pribor cara velikoga, sve onako na brzu ruku, a onda nam reče tumač naš, da ćemo u — Aja Sofiju. Nije daleko. Moji se žure, a ja klipsam za njima. I mislim: Most onaj Validejski sagradi država sebe radi — velikih probitaka radi. Ovu lijepu zgradu za muzej sagradi carstvo zbog dobiti; lijep doček livriranih čuvara nije za Turke udešen, a i slabo inače mare oni za ljepotu u umjetnosti ove vrste.

Malo — malo i mi smo kod sv. Sofije. Tu bi imao dočekati strašni angjeo s ognjenim mačem i sasjeći Turke, kad ono Carigrad pade. Angjeo nije čekao, Turci mogahu u sv. Sofiju i proliti toliku krv, sijekući ljude goloruke. Silni sultan Muhamed II. utroši na tisuće dukata na ružičnu vodicu, kojom opra ovaj veliki hram prije, nego će postati mošejom, ali strašni angjeo s ognjenim mačem nije došao i sasjekao te naprasite ljude. Evo ući ćemo i mi. Platismo svaki po franak ulaznine, dobismo i

papuće, u kojima ćemo ući, ali angjela i opet nema... Unidjimo dakle, jer evo odgrnuše nam »sakristani« zastore teške! I veleban je to osjećaj unići u hram, što znači jednu od najveličanstvenijih gradjevina ovoga svijeta! Zadrhtaše mišice bedara mojih, tijelo moje obnemože. Stadoh kao ukopan. E — da!

Po čistoj i žutoj hasuri šuškamo povlačeći za sobom u nespretne papuče obuvene nove. Okolo šuškaju i drugi. Ovdje se k zidu prislonio pravovjerni, podvinuo noge, priklonio glavu i da ne miče usnicama, mislio bi da je mrtvac. Drugi sjede do goleme mramorne kruglje, iz koje kroz malašne pipice curi voda, a oni si peru ruke, spremajući se na molitvu. Treći svršiše pranje i odilaze bosi tražeći mjesta, gdje će se klanjati. Četvrti se već prostrli po hasuri i zadubljuju se u molitvu. Mora da je lijep osjećaj čovjekov, kad se prenese sav mišlju onkraj dobra i zla, kad se izgubi iz ovog svijeta, te ne čuje i ne vidi.

Kad dodjoh u sredinu, skinem šešir. Htio bih naći i za sebe mjesto, da kleknem i zaronim mišlju, da dadem duši maha. O, da! Pod ovom visokom kupolom hoće duša da napusti tijelo. I evo od poda pa do vrha sva je stijena načičkana tisućama i tisućama čaša-uljenicâ. S kupolâ vise mnogi lusteri puni sličnih čaša. Što mora

divno biti, kad se sve zapali! Stijene su pocrnile od čadje, a zrak je prezasićen mirisom od ulja. Da mi je uspeti se na trijemove i ove i one nad ovima itd. i gore proboraviti koji sat u samoći! S onih najviših trijemova moraju ovi ljudi biti sićušni kao mravci. I zamislih ovdje crkvu domaje moje, kako bi ona, koja mi je nekoć bila najveća na svijetu, ovdje naličila igrački. Toranj njezin jedva bi dosegao polovinu visine pod kupolom. Naše orgulje bi se ovdje čule kao piskutljivi verglić ili harmonika... »Pst, pst« čujem. O, eto, već me tjeraju. Pa da ne očajaš! Upravo dolaze mnogi, bosi, noseći cipele u rukama, sad će se baciti po hasurama ili po vlastitim prostiračima, a ja moram ići. U tom velikom prostoru pričinjavaju se ljudi već izbliza sitni patuljci. Eno samo onog, što se popeo na neke vrsti propovjedaonicu: nešto govori, svijet sjedi, neki slušaju, a naliče svi crtama i točkama. Ne mogu brzo. Papučama nijesam naučen, a moji hite. »Ne će mene nitko više voditi!« kličem u duši, pokoravajući se pozivanju. Oči mi bježe u visinu, u vrh kupole, koje se ne mogu nagledati. Ako ikada bude Carigrad opsijedan, kako će sa Svetom Sofijom? Ako Turci reknu: »Razvalit ćemo Sv. Sofiju«, hoće li neprijatelj smjeti i dalje udarati na stari i trošni Stambul? O, ja lûdo, pristaro dijete! Za što sve ne pitam!

Ah, a ja sam tako malo, tako malo doživio u Sv. Sofiji! Zarobiše me! Moram ići s njima, hoću, ne ću. Zaostanem, zovu me, sakrijem se, nadju me! Sjedio bih na kamenu i razmišljao pa bilo o čemu, gledao, što bilo, a ne dadu.

I k srcu je mojemu stala krvca brzati i juriti. Pâli me i žeže. Ne mogu gledati čovjeka. Već u Aja-Sofiji, gledajući one goleme lukove, na kojima počiva kupola, gledajući goleme štitovima nalične ploče s velikim pismenima turskim zlatom ispisane, kad sam si dočaravao crkvu moga zavičaja i smještao ju u onaj golemi prostor, pa orgulje naše tamo na domu, već onda se neka neznana tuga uvlačila u srce i grizla ga. Radjalo se nikad neosjećano čeznuće. Treba tu nevolju otjerati, da ne poraste. Eno pet-šest sivih pasa, kako leže na rpi. Sasma mirno. I gle, jedno se pašče diže i smjeri prema meni. Ne maše repom, ne smije se, ne laska, ali povjerljivo me gleda u oči i približuje mi se. Nemam mu šta podariti. Ono je ostalo časkom stojeći i gledalo za mnom . . . Sirotno pašče! Čemu si uputilo korake prema meni kraj tisuća ostalih prolaznika? Možda je čitalo — — o, sirotno pašče!

A ovuda po Stambulu ne jure fajetoni, ne viču kočijaši kao ono gore na Peri. Tamo pseta moraju mijenjati ležišta, a ovdje spokojno leže i ljubljena su. Eno tamo, pod trošnim uglom stare kuće, ima

neka, reći bi, jazbina. Netko je bio dobar, donio odnekuda nešto tratine, nešto polusvježe bujadi i nastro ležaj kuji i njezinim još slijepim mališima. Sunce ih doseglo tracima i eno žmirkaju patnici.

— Sad nema toliko toga blaga. Kažu, da je to gotovo ništa prema prijašnjemu broju. Ležali su psi carigradski u gomilama po svim ulicama. Povlačili su se iznakaženi, poluživi. Bilo ih neizmjerno mnogo. Novi režim mladoturski dade ih pohvatati i prevesti na dva otoka: Okseju i Platij. Šezdeset tisuća ih prevezoše odlučivši mužjake od ženki. Tamo ih sada dohranjuju. Noću hvataju te kukavce i to oni već znadu — prefriganci — pa se u to doba sakriju bez traga i glasa. Čim se razdani, eno ih, kako prevrću smeće po ulicama i jedu sve, što se dade jesti. Ta me pripovijest vodje našega udobrovolji, razvedri časkom i malo te ga nijesam primio pod ruku i stisnuo mu mišicu . . .

Družba naša kreće naprijed uskim, zamazanim ulicama stambulskim, gdje i smeće i psi uživaju znatnije povlastice od onih na Peri. I svaki čas naidjemo tu na gole drvene stijene, tamo na trošne zidine starih kućerina, koje je »zub vremena« dobrahno načeo i oborio, a ipak ljudi u njima stanuju i trguju ili proviruju kroz rešetke Turci ili njihove pahuljice dima . . .

Da prodjemo kroz Veliki bazar? Hajde! Udjimo pod te niske svodove, u dugačke trijemove, što naliče tunelima. Svijet vrvi, vrvi, izlazi, ulazi, žagori, a mi ulazimo dublje i dublje. Gdjegdje kroz zaprašeno okance pod voltom navire nešto više svijetla i bude ti vedrije; stao bi, jer eno korak dalje i oko tebe, i kraj toliko sunca napolju, vlada — reći bi — tmurni olujni dan.

Trgovci sjede, puše cigaretu za cigaretom, piju kafu, grgoću nargilama, a oko njih ruci na dohvatu roba, koju ti nijemo a gestom nudjaju, da kupiš. To su Turci. Drugi opet proviruju iz dućančića, uzlužno te mole, da dodješ, da razgledaš, što sve u njih ima. I razvija, baca na tezgu, tresucka robom u zraku, pušta jedno, vadi drugo, visoke naznačuje cijene i popušta do neznatne razmjerno svotice. Mi ne ćemo ništa kupiti. To su stvari, što ih satka i izveze hanuma u haremu svojem, misleći uz to malene misli i pjevajući sitne pjesmice. Hanuma uzdahne, konac, svila puče. Kida svilu, svoju razbibrigu. Stvarce nijesu za potrebu, ja ne trebam ništa od ovoga. Za tim stvarcama sežu galantni putnici, i oni, koji imadu nekoga, tko na njih misli, iščekuje s čežnjom:

Brojim sate, mislim na te,
Dunjo moja, umrijeh za te . . .

A mene nitko s čeznjom ne iščekuje. Majka moja odučila se godinama čeznuti za mnom, a —

Kadgod sam polazio u njezin gradić, u onu pitomu varošicu, što ne doseže ni tisuću duša, imao sam sa sobom uvijek nešto u džepu. Mali nožić sa sedefovim koricama za nju čuvan — nije ga poželjela. Praporac mali, što se vješa crvenom vrpcom mačetu, psetu ili drugoj kojoj dragoj životinjici o vrat — nije poželjela. Pijetlića, što kukuriječe, kad duhneš u nj — pokazujem — ne mari. Svakojake male dragušne stvarce — ništa ne poželje Dorica.

Sve si dadoše pokazati naše dame. Razgovaraju na prste, padne koja riječ, koja se razumije, ruska, bugarska, francuska, njemačka. I kad razvali čovjek sve, zaželi ona naša mirišljivih masti, ulja, ružičnog — ako bi bilo pravo... I ostavi trgovac posao, izvede nas i već doigra pred nas onaj, što prodaje miomirise... Vadi iz svoga kuta zapećaćene bočice: eto miomirisa. To nijesu bočice, to su ispunjene i začepljene epruvete, a željeni se mirisi toče lijeno. Ne razumiju se, ma da živahni trgovčić mete poliglotski esperanto. Kad ne ide ovako, on vikne nešto i netko mu odvrati. Evo k nama čovjeka poput teško prebite životinje. Raširio ruke i baglja k nama. Krasno govori hrvatski taj čovjek iz Žepča! Umjesto pazara, evo razgovora. Pred četrnaest godina dodje amo u Carigrad. Kinio se, kuburio, gladovao, dok ne nauči jezika. Udje u policajnu službu, u službi nastrada: izlomiše mu noge i hrbat, a država — — baci ga iz službe. Srećom imao nešto uštedjeno i započe posao. Eno mu prijeko dućančić.

— Vuče li te želja onamo ?

— Brate, i vuče, ma — nema tamo nikoga moga.

Nigdje kraja tome Velikom bazaru. To je čitava varoš od nekih 35—40 »ulica« t. j. hodnika, trijemova. Dodješ na raskršće: slobodna ti puta na sve četiri strane. Svuda te željno čekaju. Dućančići sa svih strana i svagdje netko nešto traži i kupuje.

I onda brzo kući na Peru. Preko Zlatnog roga na kajiću. Nitko ne progovori ni riječi: niti kaikčija, niti vodič, niti onaj turski pristar vojnik, što s nama u kaić sjede. Čim sjede, položi preda se tri pare, smiješno sitni bakreni novac, u prašinu i ništa. Jadna li života s kajićem mostu konkurirati!...

I — evo mene sama!

U hotelu smo mi sami, ali nikoga ne čujem od svojih. Spavaju li? Ne. Već je kasno, morali su i bez mene izaći. Iz grudiju mi se izvila tihana i neznana melodija. Volim nujne melodije bez velikih intervala. Tako nešto kao opseg glasova

gajdi, dvojnice ili drugog pastirskog »glazbila«. Pa kad mi dodje kakva neznatna melodijica sama od sebe, onda ne podnosim ničijega društva. Evo i takvo mi bi ovo jutro u hotelu. Oblačim se i pjevucam, sjednem obučen na krevet, široki moj carigradski krevet, turim sklopljene ruke medju koljena i gundjam pjesmicu. Dodjem do otvorena prozora, pogledam dolje u »dvorište«, (u nas su i hodnici širi) i zavjese na prozoru susjedne kuće se lagašno pomaknu, a sjenka vitke mlade tamnoputne žene pomače se u sobu ... O, ženo, što vrebaš! Oči su ti ovamo gore bile uprte. Ja ne, ja nijesam onaj. Ne, ne, možda je tko u višem spratu, ali ja — o — ja — ne —

Mirno slazim zabavljen svojom melodijom i samoćom. U družinskoj sobi me čekaju. Presenećuje me i utihnem. Jedva me dočekali. Ne valja, vele, njihovu strpljivost izrabljivati. To me zabavlja. Ha, ha, nasmijem se i smijeh ih je moj uvrijedio. Odoše preko Bospora u Skutari na maloazijsku obalu.

Meni je lijepo. Sjedim pred nekom malom kafanicom, pušim i gledam ulicu. Sam. Bugari nose ulicom tovare povrća i zeleni svake ruke. Koševi im cvile i škripe na ledjima, a oni viču »tanko glasovito« nudjajuć robu svoju. Stane gdjegdje pred visokom kućom, izviče, što ima i ode. Za njim drugi, treći, mnogi i mnogi i svi viču,

viču. Eno dvije-tri kokoši izlaze iz one tamo kuće, šetaju drumom, čeprkaju po uličnom smeću, pa što ih briga za svijet. Lijepe, tanke, visoke djevojke žure se u šivaće salone. Oči su im živahne, velike, crne. I kosa im je crna, a bujna. I pseto gdjekoje šulja se ulicom i ne obazire se na mače, koje ga eno s praga nasmjehljivo gleda. Gle, gle, visoko gore na četvrtom spratu vješa na zid pod prozorom gospa krletku s ptičicama, a ptičice se vesele suncu jutarnjemu, skaču po krleci i pjevaju. I meni je lijepo.

Na Galatu znam saći. Podjoh dolje na Galatu — hladovitom podzemnom uspinjačom. Ova silna vreva po ulicama, ova galama, pa pucketanja bičem tramvajskih kočijaša ugodna je, kad ti se nikud ne žuri i možeš se u opreznu polagašnu koračanju svačemu ugnuti.

Znam i na obalu posve sigurno. Tek mala uska ulica i odmah sam kod Validejskoga mosta. Podjimo dakle, kad znamo. Obalom se provlačim medju trhonošama, prolazim mimo skladišta, ugibljem se ciganskama u dronjcima, koje me salijetavaju za bakšiš. Pomiješale se tu medju jadnu odrpanu radničku raju kao čavke medju golubove. Možda su one njihovi svakidanji nametnici, njihove sjene i zla savjest ... Uz molo su golemi Lloydovi parobrodi. Jedan istovaruje ugljen. I vrapci su ovdje!

Nijesu se odnarodili, nijesu napustili svoje narodne običaje i govor svoj i ćud svoju. Sasvim kao i naši . . . Drski, brbljavi kradljivci i otimači.

Otvorio sam kišobran i hodam, a znoj me — ma upravo — polijeva. I sve polijeva. Radnici načiniše od papira fesovima obode i krila, da obrane oči. Neki prostriješe džepne rupce na glavu, a na nj fesove natakoše. Odmah preko druma su se poredjale agencije svih mogućih paroplovnih društava svijeta. Medju njih se utisnuo hospital ruskih turista i ne mogu da shvatim, zbog čega sam propustio unići... Držao sam ga gotovo svojim.

I podjem, da vidim, što vele one objave pred agencijama. Idem od avisa do avisa i čitam i strepim od pomisli na one daleke svijetove i krajeve, kamo će ovi gorostasi kao od šale poći. Gle, jedan će poći u more Adrijansko, dotaći će naše drage žale, zemlju našu Hrvatsku! Danas u tri i pô iza podneva kreće. Da je i meni poći. O, da mi je poći!...

I onda se odbijem u pokrajne ulice galatske, gdje zvekću kovači po nakovnjima, izlaze na ulice crni, musavi, na ulice s malo ljudi, a mnogo, mnogo smeća i nečisti. Po njima — po rpama od smeća — leže mala, poluodrasla pseta, suha i trbušasta. Lijeno se ispružila i leže. Ma da bi se makla, poigrala, bilo kako odala neku radost

i mladost... Glad i nevolja već »u zipci« im je naprtila na vrat tromost i starost...

Ni za što se ne zanimaju do li za ruke tvoje, ako je što u njima. Pa i to tek sa — pô oka...

Bježeći pred smradom, na koji sam nasrljao, zakrećem u drugu ulicu i lunjam dalje pod svojim kišobranom, jer je srpanjska žega nemilosrdna i strašna. Eto me kod neke omanje džamije. Ogradjena je željeznom ogradom, iza ograde se razbujao jorgovan i još neki grmovi. Zavirim u cintor sve kroz granje i lišće. U cintoru oko kuće Allahove poleglo kamenje, nakrivili se stubovi kameniti na grobovima pravovjernih, jedni s turbanom na vrhu, drugi bez turbana. Izmedju grobova porasla trava ledina. Sasvim jasno vidim, gdje po hladovitoj ledini puza modrosjajan kukac kokica, a pred nosom na list jorgovana sjede božji volo sa sedam pjegica. »Božji volek — gdi moj grobek!?« učila me majka moja, da ga pitam. I ja sam ga pitao, dok mi je lazio po prstu, a ja sjedio pod šljivom u hladu na majčinu krilu. On je razapeo krilašca svoja crvena i odletio daleko, daleko, a ne onim pravcem, kud zaželje mati moja...

Onda me časkom htjede slomiti želja za domom. I opet se dadoh na obalu k agencijama, da potražim onu od bugarskog društva. Treba mi se vratiti preko Burgasa, proći južnom Bugarskom, jer takove su mi

karte za povratak. Nadjoh je, ali objave nema. Zlo je to. Na časove mi se pričinja: svisnut ću. Odoh u vežu palače »Austrijskog Llojda«. Tamo je jedan stolac. Sjedim mirno i ne brigam se za ljude, što ulaze i izlaze.

I toga mi bi dosta. Namjerim se na obali na neku daščaru. Tu je kafana. Pije se i drugo, a ja ću džezvicu kafe. Nema nas mnogo. Tamo podalje, dublje igraju se kocke, a ovdje preda mnom jedan odebeo Grk čita novine i grčke i turske, a malo dalje Turčin grgoće nargilom, papka kao u snu i šuti kao da će izdahnuti. Kadikad se dosjeti i prebire brojanice, zrnce tucka o zrnce, a on — šuti i grgoćući burka vodu u nargili. Takvi su svi: hodaju, premeću čislo, sjede, čislom se bave; eno na vrhu teretnih kola, na robi, gleda preda se jedan i prebire niz zrnaca modrušastoblijedih poput nedozrela zrna boba krupnoga.

Tako prodje prijepodne. Ležim po ručku — a dobro sam ručao kod pana Kohouta za 7 piastera — i neprestano mi u svijest sili želja za povratkom. Da mi se vratiti, da mi se vratiti! Odgonim želju, a opet dolazi, upravo provaljuje u svijest. Nema druge: treba ići opet do agencije, ući i pitati.

Uzlazim ulicom uspinjači. U neke u onoj vrevi čujem, kao da me netko zove. Stanem, ogledam se niz ulicu. Nema ništa

i hoću krenuti dalje, ali me opet netko zovne i glas dopire sa visine. Sa trećeg sprata zove me davni moj saučenik. Časkom se mogao čuti naš razgovor. »Ti me zaista puštaš dugo čekati, a rekao sam ti, da se žuriš, kori me moj davni saučenik. Nerazumijem, što misli i stojim kao ukopan. Mi nijesmo nikad bili dobri drugovi i danas se baš radosno ne sastajemo. Nemamo ništa, sasvim ništa zajedničko. Putuje sa ženom. Eno je, i ona je uza nj na prozoru penzionata, gdje odsjedoše. Na ovom dugom putu dva-tri puta ga vidjeh. Onda se izgubio tamo negdje kod Niša. I evo opet ovdje se sastajemo. On ne zna, što sam ja, gdje li sam, a ni ja njega nijesam pitao. Ima punu ruku prstenja, odijeva se otmjeno. Slabunjav i blijed je odavna. Još u četvrti gimnazijalni razred pratila ga služavka noseći za njim knjige. Bojao se normalaca i šegrta. I evo ga. Maše ženi rupcem i vuče me naprijed. »Zašto se nijesi ispričao, što si zakasnio?« Gledam ga i ne shvaćam, što to govori. »Ne razumiješ li? Trebao si mi se ispričati, da moja žena vjeruje, e smo se dogovorili«. I ne će da stanemo, da se objasni, već me vuče i vuče.

I onda prijedje na drugi razgovor. Pokazuje mi neku kuću: to je derviški samostan. Pripovijeda o sjajnim palačama stranih poslaništva, koja su tu nedaleko itd.

Nijesam ga pravo ni slušao razmišljajući, što on zapravo hoće. Ne da mi do riječi. Hoću skrenuti prema uspinjači desno, a on me povuče na lijevo, pa ćemo pješke niz ulicu na Galatu. Strma je ulica i razmjerno prazna. Ima tu nekoliko knjižarskih antikvarijata, nekoliko sitničarskih dućančića, otpadaka voća i povrća po ulici, kao na skladištu. Ovkraj brda je već Galata, pa sve do mora. Kuće su naizmjence: sad velike, sad malene, ali više malenih. Kroz zastrte prozore drvenih kućica proviruju blijeda ženska lica, čuje se čavrljanje i šivaći strojevi. Onda zakrenusmo u neku usku ulicu. Čini se, da je čadja i na zemlju legla, tako tu sve na crno naginje, a ulica je prepuna žagora, smijeha, hihota i vike. Sajamska vreva pred birtijama poslije dobra predpodnevna vašara. Te crne kućice s desna i s lijeva imadu trijemove, suše, što li. I pod krovom tijeh trijemova sjede polunage žene i hlade se lepezama. Medju njima se provlače muškarci svake sorte. Tamo niže eno dvije, tri igraju po ulici lupkajući u tamburin neke čudne istočnjačke igre. Ovdje se stisle tri glave u uzahni prozor, složile grla i pjevaju neku turobnu popijevku gledajući iz sobe na ulicu. Pa i sasma malih mladih djevojčica — upravo djece — vidiš. Hitim naprijed samo da što prije izadjem iz tog vrtloga. Hoću zakrenuti u ovu uličicu, ali me čekaju isti prizori, hoću u onu, već čujem: »Du, schöner Deutsche, komm' mal her!« Moj saučenik iz davnih vremena zaostaje i grdi me. Nijesam farizej, ali me to smeta. Uh, to božje sunce, što peče! Otvorim kišobran i teturam dalje i dalje. Kad izadjosmo, rekoh drugu, da idem na bugarsku agenciju gledati, kad će parobrod za Burgas.

I više ga nikad nijesam vidio. On je otišao prema austrijskoj pošti, a ja — tražiti spasa na agenciji. Moglo bi biti, vele, u srijedu ili četvrtak, ali za Burgas teško, jer je danas ujutru jedan parobrod otišao onamo.

E—e! Da sam to znao!

Tumaram dalje.

Život se moj tako ispunja sitnim dogodjajima. Sitnice me prate u životu, igraju ulogu Sudbine u njemu, pa tako i ovo dan-dva, što teško iščekujem odlazak. Naračunao sam kod pana Kohouta nekih 1400 km. puta. Sasvim dosta, da izazove zebnju i mraz oko srca... Ne brinem se ni za što više od puta. Nestrpljiv sam u nestrpljivosti... Uveče se sastanem s poznatim u nas mladim poljskim profesorom G. Budem neuljudan i mjesto, da se radujem, smrsim: »Držao sam Vas mnogo starijim...« — »A ja Vas mnogo mladjim«, vraća mi i — da bi samo riječ jednu koji

od nas pridodao. I — odosmo svaki na svoju stranu...

I dodje večer, lijepa istočna večer, zapravo noć, jer tu dan nekako odmah prelazi u noć. Muči me misao na dom i ne nalazim pokoja pod tim čarobnim modrim nebom. Hodam po dvjema-trima poznatim ulicama Pere, zalutam i opet se vraćam. Dolazim do ograde goleme francuske bašče »Les petit champs«, navirujem se s ostalim znatiželjnim probisvijetom, što se tu uz ograde pripeo. Elegantni se mladi svijet po glatkom poput stakla i leda platou uz sjajno osvijetljenje tocilja na tociljkama, malo dalje su mnogi nizovi paviljonâ i svaki ima svoju publiku. Ja sam sâm, a i ubi me tuga za domajom, te me ne veseli unići. Ulicama sve živi, sve vrvi. Eno po visokim kućama, a po ravnim krovovima vide se sjene ljudi, samaca i manjih skupina, kako sjede, kako šetaju, čuju se radosni razgovorci amo dolje na ulicu. O lijepa, o draga noći, kako si ugodna hladovinom svojom iza vrućeg dana ljetnoga!

Nabasam na lijepo rasvijetljeni »Modern's American Bar«. Još je prazan. Ulazim, ali ne sjedam uz povisoku tezgu, gdje su poredane visokonoge stolice, da me uz hihot dvore lijepe, vesele Francuskinje, već se zavučem u kut i naručim čašu piva. Ni ovdje ne izdržim. Idem, idem, idem. Nagovorim s dvije-tri riječi Bokelja, što u

narodnoj odori prima goste na ulazu u Petit Champs. Ponudi mi da udjem sve bez ulaznine. Odbijam i idem dalje. I gdjegodj stigneš, čeka te na ulazu naš Bokelj. Hvala Bogu, vrata su naša: ulaze zaposjedosmo gotovo kod svih poslaništva, banki, hotela...

»O, dobro jutro, dane!« pozdravim ga, taj moj novi dan u Carigradu. Kasno je. U čitavoj kući ne čuješ žive duše. Otišli su opet naši svojim putem. Odem u moju kafanicu. U cijeloj je kući Rebeka jedina, koju sam sastao na stepenicama. Bila je bosa kao pastirica. S njom se rado bavi naš jedan mladi drug, a mene se boji i bježi, kad samo dospije.

Opet one ruke s krletkama, opet krič Bugara s povrćem, da ozvanjaju sve ulice sve kao i jučer. Tu prijeko je ogradjen prostor pred kućom pustom i visokom. U ogradi dvije ciprese i tri groba sa tri kamena. Na većemu je čalma, dva manja nemaju čalme. Po grobovima svijetli sunce, traci se kližu po kamenima. Eto, eto i to je sasvim lijepo da gospodar ni mrtav ne odlazi daleko od svoje kuće. Možda mu je sreća cvala i mrtve su sreće uza nj pokopane. Sasvim je to lijepo. I ja sam vidio jedan lijepi humac u životu i tamo si zaželio groba.

I danas prolaze ovuda elegantne, vitke i lijepe crnke. Oči su im nedokučiva bez-

dan. U svake je lijep šešir, ukusno odijelo najnovijega kroja, a to, što se na njemu vide tragovi, sasvim svježi tragovi mnogog sjedenja, ne uzimamo u račun. U cipelama nemaju mnogo sreće. Ili ne valjaju carigradski postolari, ili — a, tko zna.

Sjedam na Galati u tramvaj. Jadna su to kola, što cvile i škripe kao ona, što se skitaju po selima sa propalim komedijašima. Imadu odjeljak za žene, kao i uspinjača i sve ladjice i parobrodići.

Pustim, da me voze. Rekoh kondukteru lijepo hrvatski: »Do kraja me vozite!« i sad neka vozi. Ali se kola zaustave i on me tjera da slazim. To naslućujem, ali ne ću da shvatim. Jadan sam na sve, pa čemu da ne prkosim. On ne će krenuti dalje, ja ne slazim. On sve meni turski, ja njemu — njemački . . .

Dakako — pametniji popušta . . . a to sam bio — ja.

Taj pametniji išao je dalje za tračnicama pješice po predgradju Dolma-Bagče. Tu su neke vojarne, ali ne ječe od šale i pjesme kao naše. Vojnici ulaze, izlaze, mijenjaju stražu. Odmah uz kasarnu im je mala džamijica: običan prizemni kućerak, a nad njim neki pedalj minareta kao dimnjak na našoj starinskoj zagorskoj plemićskoj kuriji. Pametni ide dalje i vidi preko ulice kafanicu, korači onamo i prisjedne,

da ispije kafu. I tek zovnem kafedžiju, eto k meni jedan čovjek adrapovac:

— Si parla italiano? — i sjeda k meni.

Šutim i ne gledam ga. Viknem kafedžiji za džezvicu, ali on se sve nešto oko stolova muva, dok ovaj brblja nešto talijanski i svakako. Poče i on zvati za me kafedžiju. I u času — evo opet dvojice ravno k nama. Ovaj, vidim onako postrance, namiguje pridošlicama:

— E—e—! Kaćà, kaćà! (Sjedi, sjedi!)

Imam čitavo društvo. Svi primiču stoce k meni, razmještavaju se. Hop! Ne čekam ja kafe. Viknem nešto, smrknem se kao da od nestrpljivosti psujem i kunem. Još čas i ja skočim kao bijesan, mrsim nešto kroz zube, koračim energično kao da ću probiti koru zemaljsku i odem. No — ne pitajte me, gdje mi je srce bilo... Oni me zovu: Sinjor, mosje, sir, ekselenc... ali ja vjetrim dalje.

Zamalo evo me kod lijepoga dvora sultanova u Dolma-Bagče. Pred njim je lijepi park, rondeli, cvijeće i straža. Palača je obzidana visokim zidovima, kojih 7—8 metara. Golema kapija je pozlaćena, rijetka rezbarija. Mramor se bijeli oko njih i nad njima. Koliko ljupkoće u tim oblicima! Vidiš, nijesu to dvori za reprezentaciju i pompu, već su ovo dvori, gdje se sreća i blagost može i tražiti i naći. Idem

dalje uz visoke zidove. Po zidovima trava raste, a iza njih ti drveta iz naslućena perivoja domahuju granama i ograncima. I opet si pred dverima pozlaćenim, pa onda i — opet. Dalje ne idi, jer ćeš izgubiti ono lijepo pitomo veličanje iz srca. Nalijevo je uzbrdica, a po njoj orijetka šumica. Susrećeš tmurne ljude, što u zemlju gledaju, a uza carske zidove leže u dronjcima jadne žene, zaustavljaju te hvatajući ležećke noge tvoje i traže milostinju.

Natrag, natrag! Eno, na minaretima džamije do carske palače pomiču se crne točke i uče, pjevaju. Crne točke odoše, a ja ih nijesam čuo. Proći ću — a čuti ne ću pjevanja mujezinova. Svejedno. Dosta je, da vidim, kako mujezini po minaretima obilaze i pjevaju. Dok oni bûde misao na prekogrobni život, drugi im ugrabiše sve. Oni danas žive — reći bi — od otimačine. Mijenjaš novac, otimlju, kupuješ, otimlju. Eno starca. Sagorjeo je, na čelu mu je žulj od klanjanja, nosi kući željezni lonac, a po njemu tucka čislo. Čislo broje od zore do mraka. To nije molitva, već je to sredstvo za ubijanje misli i svakog tereta duševnoga.

Evo starih kuća, eno i novih; od drva su i jedne i druge, pa rešetke imadu. Eno gore visoko na Peri carski harem, prebijela, golema jednostavna palača. E — svejedno: Carigrad je nešto veličajno!

I ond sam opet na Galati. Sretam napudrane i naličene gadne žene. Povlače se u one opskurne ulice za nekim čudnim ljudima. Krčme su žive; kovni ormarići puni uglja i žeravice, a do njega se okreću vretena sa nizovima odrezaka mesa ovnujskoga. Peče se to i odnosi i dvori. Voća i povrća svako ima u ruci. Doba je ručku.

Po ulici kolportiraju se domaće novine. Uzimam »Ottomanischer Lloyd« tek onako. Jučer su nam druga okrali. Možda pišu o tom.

»Demission eines Banus!« Brzojav iz Budimpešte javlja, da je jedan ban predao ostavku. A zašto? Ostavismo sve u divnom skladu, a sad — Demission eines Banus... Šta je, šta je? Zaboga! Čini se, da sav svijet trči, staje na ulici od puste znatiželje. U Kohouta nadjoh »Narodny Listy«. Ima tu nešto, ali to je nastavak izvještaja o nekim konferencijama u Budimpešti. Ne razabire se ništa pravo, što to biva na domu. Odnekuda dodje, upravo dojuri naša družina, od koje sam se odbio, dojuri mašući rukama i viče o demisiji. Tisuća i četiri stotine kilometara je medju nama. Tamo je kolos od države, kolos, kojega ćutiš silu na svakom koraku. Mjenjači novaca — sarafi — čini se, da zadrhću, kad uzimaju u ruke na mjenjanje banku austrijsku. Tako se putujući naučiš na taj respekt pred svim, što na Austriju

sjeća, te si duboko povrijedjen, kad u Stambulu saraf pogleda banknotu, te ju okreće ... I nabroji ti devedeset i šest piastera za dvadesetkrunku, a ti uzmeš svoju banknotu sa stola, namrgodiš se, potreseš njome, pogledavši ga u oči i odmah padne još jedan piaster na tezgu. Kako da ti se ne pričini, e si ti takodjer nosilac dijela te moći i sile u sebi ... I gle, jedan komadić te sile od države kuburi, trza se u nevolji, jer će obudoviti stolica hrvatskih banova.

Hajdmo kući, Hajdmo kući!

I gonjen nečim čudnim (možda zvijerka u kavezu menažerijskom ima sličan osjećaj), tumaraš ulicom poklapljen bez mira i bez pokoja. Tisuća misli roji ti se glavom. Šališ se s bricom, dok te brije, iskombiniraš rečenicu, pitanje o dječici, o gospodji ženi, pitaš ga — dakako francuski — i sporazumite se. On je Grk, a Grkâ ima sila u Carigradu, napisi na radnjama ponajviše su grčki. Ima ženu, troje dječice ima. Za nekoliko časaka dobri ste prijatelji i žao ti je, što se rastajete. Čudno, kako se izmijeni osjećaj prema čovjeku, čim ti njemu, ili on tebi dodje do puti! ...

A gle, ulicom se diže prašina i u njoj se kreće silna množica ljudi i po trotoaru i po drumu. To je glavna ulica, srce Pere; poslaničtva su ovdje i goleme trgovačke te ine radnje. Pa te divne žene, jedna ljepša od druge! Svaki se čas zapanjuješ!

Dolazi tramvaj. Kud će proći kraj tolikog ljudstva prosutog po čitavom drumu. Prije nego će ući u glavnu ulicu, ispadne iz njega trubač i trči pred dvopregom i trubi u trubu i bujica se rastavlja čineći prostor za prolaz tramvajskim kolima, što ciče i stenju od starosti ...

Eno crkvica. Utisla se medju kuće kao pile. Ima tornjić i u njemu dva zvonca. Vide se. Hoće li se pomaći? Da čujem davno neslušano brujanje zvonâ ... Ne — — ne će.

Idem te idem. Prolazim mimo parka zagradjena, a u njemu bijela mramorna palača. Harem je to cara gospodara, koji se tako divno vidi sa Bospora i sa zamazane ulice Dolma-Bagče kraj Bospora. Eno pred dverima tih ludo-djetinjastih žena, sakupljenih sa svih krajeva Carstva, pomiče se sjena kao sablasti predvečerja. To su čuvari ...

I tako — dalje, dalje. U mozgu mi je čama, u duši nepokoj. Dolazim u svjetlije prostore, na hrbat brda dolazim. Sunce krvavo sjeda za brda. Kod nas je još visoko: »Tam za goro, oj tam za goro« ... Evo u sjenatom gajiću konji privezani za drveta. Mnogi konji. Nemirni su, ržu, kopitima biju zemlju, tabanaju ... Tu je konjanička kasarna. Evo im i trkalište. Tu pod brdom je negdje kraj Zlatnome Rogu. Uza nj malo niže na stambulskoj strani je Fanar,

gdje se iza zauzeća Carigrada stiskoše Grci skrivajući blago i bogatstvo svoje. Fanarioti kupovahu od sultana visoka crkvena dostojanstva. Patrijarška stolica znala je stojati stotine i stotine tisuća zlatnih dukata. Patrijarha prodaje episkopije i tako dalje. Dobri probici i sve mora vraćati na posljetku jadna raja. Blizu Fanara negdje je i carigradski gheto. Ah, sve bi to morao čovjek vidjeti.

Vraćam se, sad će mračak. Još dospijem u dvorište grčke stône crkve, zavirim u nju kroz ključanicu, obidjem je i — trči, trči, jer eno vratar škrguće bravom, lupka lokotom.

Hej, što se ono praši! Psi vojuju i grebu drum. Došli neprijatelji iz susjedne ulice na pabirčenje ovamo, a domaćinci ne dadu i eto bitke. I ta troma poluživa paščad — kako se goropadi! I — kratki boni jauk, pa gotovo. Ovi legoše: ni luk jeo, ni lukom vonjao...

Veče je bila tako lijepa! U bašči kod Kohouta sjedimo. Radujem se sutrašnjemu danu. Družina se naša skupila i sve nas okuplja radost zbog sutrašnjega puta. Pjevuckamo i sreća nam napunja dušu. Mjesec izlazi, obasjava krovove i mi se dajemo na pjesmu. Turci, što na pivo dodjoše, ljute se i izlaze. Nema ovdje pjesmi mjesta.

Mi utihnemo, a svi smo jedno. U bašču dolaze dva naša mornara s austrijskog ratnog broda. Jedan je Madžar, drugi je Hrvat. Ne razumiju se gotovo ništa. Piju dobro, a što će im i sporazumak. Mi i opet počnemo gundjati naše napjeve i opet nas opominju: gosti ne trpe pjesme.

I opet se šuljam uz ogradu francuskih malih poljana, čujem iz jednog paviljona tamburicu, našu drugaricu. To su naši djaci iz Osijeka, koji će ovih dana sultanu svirati na dvoru. Na plakatima tako piše: »Dvadeset i pet profesora — sami seriozni ljudi — na proputovanju«.

Publika im je slovjenska. Pleššu im kličući »živio«. Slušam, a to su kod himni: slovenačka, bugarska, srbijanska itd. kao neki karišik.

Ulice su već davno opustjele. Ljudi spavaju, sišavši sa krovova; tu i tamo još vidiš, kako svijeća po tamnim stanovima putuje iz sobe u sobu. Eno: jedna i trči... Na nebu caruje pun mjesec, a odozdo s obale dopire amo žagor života i pusta živovanja.

I onda zaječi ulica od bolna krića. Iz svega glasa doziva netko pomoć. Kriči netko ovdje, kriči za njim netko ondje istim očajnim glasom, za čas opet dalje, pa dalje, pa ovdje i tako ti paraju srce. Šta je? Da nije pobuna, dogovorena u po gluhe noći? Desila se obična carigradska nesreća: vatra. Možda nema varoši, koja bi toliko stradavala od požara kao Carigrad.

I ta se nesreća ovako izvikuje, da se žuri kući, tko stanuje u nesrećnom dijelu grada.

Tako dodje onaj lijepi dan. Vedar i veseo slazim na Galatu, da vidim, gdje je moj spas. Sav sam radostan, jer eno ga. Usidrio se nasred Zlatnog Roga, ime mu je »Sofija«. S mosta sam gledao naš parobrod. Patuljak je prema onim kolosima uz galatsku obalu. Deset para sam platio, samo da ga vidim s mosta Validejskoga. Ne obazirem se na debeljušave oniske ženice turske, što veselo i žustro tapkaju ulicama bez posla i pravoga cilja. Ne prisluškujem, što brbljaju na ulici, kad se dvije sastanu, jer bi zašutile ili se pomakle dalje. A pripovijedaju, uh, kako su duga razgovora! Na suncu, na žezi stoje i stoje, ugiblju se korak desno, korak lijevo i pripovijedaju. Ženski t. zv. »trač« u carigradskih hanuma nema premca na svijetu. Malo ih je još vidjeti sa koprenastim zastorkom preko lica, a još manje povezanih preko čela i obraza. One, što se još nijesu dospjele udebljati, nježne su kao vlast ražena... Odjeća od pretežito žute ili modre svilene tkanine približava se evropskom kroju. A puše — dražesne! Izvadi odnekuda iz širokih rukava, kao u naše opatice, duvankesu, smota cigaretu, sjeda u tramvaj, vozi se i puši gledajući nevino kao dijete u kolijevci. Ne shvaćaš, kako može

takva hanuma navaliti na susjednu hanumu u Stambulu nožem, kao što juče javljahu novine. Čini se, da to nije ništa novo, sasvim obična redarstvena vijest.

Idem brzo kući. Vidio sam spas svoj, znam, popodne će se ići, a sad treba odkazati stan. Ujutru smo najavili odlazak gazda-Pasmatirevu, hoteljeru »Aleksandrije«, a sad treba definitivno reći.

Prodjoh sve stepenice: nikog nigdje nema. Udjem u sobu — ja — šta je to! Kofrić moj lagašan je. Nije ni prije mnogo težio, ali evo i razvaljena mu je bravica... Okraden sam... Ogledam se po sobi —: nema ništa. Ha — tu za vratima visi kaput, ali prsluka i hlača nema. Nema mi čiste košulje, nema ručnika. Kaput nijesam ja trebao, ni vadio, ni vješao ga nijesam. U hotelu samo naši ljudi stanuju. Izadjem na hodnik, vičem i zvonim. Nema nikoga. U neko vrijeme dolazi — Rebeka, zaplašena, a lijepa, lijepa... Oči su joj još veće. Ne zna ništa, zvat će tatu. Dolazi tata: janjeću je navukao kožu. Ne zna, ali sumnja na moje drugove. Eto i drugova! I oni viču: meni fali kaput, meni kapa, što je izmijenih sa bugarskim Junakom, meni ogrtač, koji nije moj... Svi se tuže. »Bei Gott, bei meinem Weib, bei Tochter Rebekka« on nije kriv, on ne zna. To se možda tko s nama našalio. »Tužit ću!« velim. »E — to morate na konzulat

ići, a nemate vremena...« veli gazda Adolf Pazmantirev, kao da se ruga mojoj nemoći. »Meni slabo ide«, opet se jada i pere, »vidite i sami. Teško se dobiva krajcara. Svi radimo, a da još nemamo poštenja...«

Dadoh mu svoju adresu, da mi pošalje, ako nadje, jer on tvrdi, da je to netko od naših učinio šalu i sakrio...

Nečujno se pomiče »Sofija«. U radosti, što se vraćam kući, ipak je ovako s broda gledajući, žao čovjeku nečega. Ima negdje duboko u duši neka žica, koja titra od nepoznata dodira.

*

Puštam, da prolazimo mimo carske palače, mimo sagorjela parlamenta. Ne zanima me nad njim Jildiz, ni Skutari na azijskoj strani, ni starorimske utvrde, gdje još i danas lancem zatvaraju bosporska vrata, ja se igram s kapetanovim psetom. To dragušno pseto lovi me po palubi, skače na me, pusti, da ga ja lovim i lukavo pobjegne gore kapetanu. I kad ne marim za nj, kad se odšuljam do nekog djevojčeta, što putuje s bakom, kad joj zavirujem u oči, eto pseta za mnom. Šulja se i zaskoči na me, a struja vjetra sa hladnih crnomorskih strana striže i šiša... More je nemirno, ono djevojče leglo na užeta, na debele konope, podlaktilo glavicu i sanjarka gledajući daleko, daleko. Sjednem do nje i vabim smiješak. Zamećem razgovor. Zna samo turski i jermenski, ona je Jermenka. A bura raste, raste. Valovi se zalijeću na »Sofiju« kao pseta, kad hoće preko visoka plota, a ne mogu ga preskočiti, već padaju pokraj njega. »Sofija« zamače kljun u moru, a ja gledam u nebo, u siromašno nebo, jer su zvijezde rijetke i sitne, sitne...

U salonu je sparina. Moji dragi suputnici opet u prvom razredu. Ne pitaju oni, što je red, što li nije. Žene plaču, stenju i silom prilika gledaju u posude, što im momci podmetnuše opreza i čistoće radi. Bježim opet na palubu, pa gledam u nebo. Sam sam kao duh, sve se nekud zavuklo. Pjevam i veselim se, kao da sam u svatovima. Ne znam, jesam li ikada bio veseliji.

I onda mi dodje mjesec u pomoć. Iznenada je došao kao barbarin, kao — Hanibal... Sad smo dvojica i gledamo se oči u oči.

U to sinu nešto nebom. I gle: žarka neka vrpca nebom se razvila, pružila. Meteor! kliknem iz svega glasa. I vrpca ugasne, a za njom ostane ispružen trag bijela dima... Onda se savije, zgužva, raspline.

I opet sam prvi na palubi. More se primirilo, a nigdje kraja nema. Onda dodje mala Jermenka, osmijehne se i leže na

svoje sinoćnje mjesto. Na njoj je nekakvo staro, trošno, iskrpljeno odijelo. Zna ona, u čem se smije valjati po palubi. Sjednem opet k njoj. Sporazumismo se: ona putuje u Küstendil, a ja u Hrvatsku, u Austriju. I gotovo je — nemamo više riječi, pa pleščemo plašeći ptice galebove i one male ptičice, što se zibaju na valovima.

Kad zamjetismo obalu, ona ode, a ja ostah — sam. Blizu Varne eto je opet, ali — tko da ju prepozna! Obukla se u lijepu pepeljastu opravicu sasvim novu, šeširić na mudroj glavici, a preko lica jedva vidljiva koprena. I lišca si je dotjerala, naprašila ukusno i — sad me ne će da gleda. E — »così va il mondo...«

I prodjoh opet put moj stari — noću. Sva su polja požnjevena, a sad se po njima pase — mjesečina. Ne, to nije mjesečina; to je mraz, ili debeo snijeg, a ne strnište puno mjesečine...

Bûdim se u Balkanu. Jutarce, zora, Iskar je mutan, čobančad tjera sitna goveda u brda, a orlovi se još ne probudiše...

— — — — — — — — — — — — —

Beograd! Ovdje ću se oprati, sav očistiti, urediti, pa nek bude sve, kako treba, kad ugledam svoju rodnu grudu.

Popeh se, slabašan, na Kalemegdan. Prodjoh mimo Gjure Jakšića i njegova

kestenića u zaledju, pa ću ravno na rub brda. Uznemiren stanem i gutajući suze radosnice zagledam se ovamo u — Hrvatsku. U Zemunu — zvona zvonijahu...

Sjednem i priklonim glavu. Čuj: Zvona zvone...

Dorica zna, kud sam otišao, i kartice je dobila. Možda bi se radovala, da se svratim na putu u njezinu varošicu, možda bi se nasmiješila onim smiješkom, s kojega sam trnuo i zamirao i rekla: Hvala za karte! Možda bi se obnovila stara scena:

Mene nema dugo — bolestan sam. Ozdravim i dodjem. Ona je znala za moju bolest. Išla je šetalištem, a ja je sastanem. Gledala je preda se. Pozdravimo se.

— Vi ste bili bolesni?

— Da. Hoću komadićak s njom.

— Molim Vas, da me ne bi pratili.

— Zašto?

— Tako.

I ona ode, a ja se bacim na bližnju klupu. Šetalište bijaše posve, posve prazno. U živici preko tukli su se vrapci.

Čujem neke korake. Poznajem prijatelja. Palci mu se nožni tuku u hodu. Lice mu je puričavo, a oko mu k oku sili. Crvene brčiće od navade poodgriza.

Pristupi k meni — ta, znanci smo. Razgovaramo časak, onda mi se prikuči uhu:

— Znate li, reče, da sam ja zaljubljen u Doricu?

— Zaista?

— Zaista; već sam joj dvaput poljubio ručicu... I odjuri za njom.

— — — — — — — — — — — — — —

Sada ne ću dirati. Neka ide, kako ga je volja. Škatuljice od žigica ću spremiti i ona tri zrnca iz Trnova — u škatuljicu, a piastrići — piastrići? Znam — znam, komu ću ih dati.

